

Pécsi Tudományegyetem

Természettudományi Kar

Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézet

Felnőttképzési és művelődési menedzser szak

HALMAI RÓBERT

„ELTÁVOZOTT AZ ÉLŐK SORÁBÓL”

Gyászmunka a 19. század végén

a Pécsi Napló gyász híreiben

Agárdi Péter
egyetemi tanár
konzulens

TARTALOM

ELŐSZÓ	4
ELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉS	6
KUTATÁSTÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK	11
<i>A partecédulák, gyászjelentők</i>	14
<i>A „core biography” – a tömör életrajz</i>	16
A KORABELI PÉCS	18
<i>A város arculata, lakossága</i>	19
<i>Pécs temetői a 19. század végén</i>	22
GYÁSZHÍREK A PÉCSI NAPLÓBAN	26
<i>Halálesetekkel kapcsolatos hírek</i>	27
<i>A tömör életrajz elemei</i>	31
A cím, a bevezető mondat	33
A gyász hírek magja, az elhunyt azonosítása	34
A betegség, a haldoklás, a halál oka	36
A temetés ideje, helye	38
Pontos életrajzi elemek a gyász hírekben	38
A családi gyászjelentő átvétele	46
A gyászoló rokonság	47
Záróformulák	48
<i>Következtetés</i>	49
ÖSSZEGZÉS	50
BIBLIOGRÁFIA	51
MELLÉKLET	56

„Egy ember, aki nem jelenik meg többé a színen, ennyi az egész – most még látja őt, most már nem látja, ez az egyetlen, ami valóság: ebben a percben még itt van, a következőben már nem, és soha többé nem jön vissza – lelépés, feltűnés nélkül, és be nem jelentve; eltűnés, ami lassankint súlyosbodik, míg végül teljesírvja magát halállal.”

(Tom Stoppard: Rosencrantz és Guildenstern halott)

Előszó

Az elmúlás természeti törvény – hangzik el sokszor számos, a halállal foglalkozó filozófiai, pszichológiai, antropológiai írásban a már-már közhelyszerű alapigazság. Ennek állandó hangoztatása pontos kifejezője annak a tanácstalanságnak, ami ma körbe veszi a meghalás problematikáját. Miközben a tanatológia, mint alapjában véve a pszichológia talaján álló tudományág megjelenésével a tudományos és közérdeklődés előterébe került a halál, miközben a televízióból híradások és filmek közvetítésével nap mint nap szembesülünk valakik, általában ismeretlenek, tőlünk térben és időben egyaránt távol élők halálával, vitathatatlan tény, hogy saját halandóságunkkal, családtagjaink, ismerőseink halálával egyre inkább képtelenek vagyunk szembesülni. A válasz többnyire tagadás, elutasítás, értetlenség, vádaskodás a természettel, a természetfölöttivel egyaránt. A halál a haldokló hozzátartozó steril, biztonságos kórházi szobába száműzésével (kit véd meg ez a sterilitás, a haldoklót vagy saját tehetetlenségünk érzésétől minket?), majd diszkrétan eljáró temetkezési vállalkozók közreműködésével a társadalmi térből is lényegében száműzötté vált. Ezzel, a társadalmilag, kulturálisan adott válasz hiányával az egyén egyedül szembesül a valójában ezen válasz nélkül megérthetetlen „természeti törvénnyel”. Hogyan is lehetne megérteni, elfogadni így a „hiányzás botrányát”¹, azt, hogy az egyik pillanatban még jelenlévő hozzátartozónk a másik percben már örökre eltűnt, kiesett abból a térből és időből, amiben addig együtt mozogtunk?

Az elmúlás az addigi társadalmi rend felbomlásával minden társadalom létét alapjaiban veszélyezteti. A kulturálisan szabályozott szokások, mint a mulandóságra adott válaszok fontossága abban rejlik, hogy

¹ Macho 1998.

az ilyen intézmények segítik levezetni a társadalom bármely tagjának halálát, segítik a fájdalom feloldását, ezzel a társadalmi rend egyensúlyának helyreállításához járulnak hozzá.

A fenti kérdések és problémák felmerülése vezetett ahhoz, hogy szakdolgozatom témájaként a halállal kapcsolatos társadalmi jelenségek közül válasszak. Mint majd látni fogjuk, viszonylag széleskörű kutatások zajlottak már e körben, a kérdéskör jó feldolgozottságú, mégis találhatunk eddig még nem kutatott, „fehér foltokat”. Ilyenek a napilapokban található gyász hírek, amikkel tudomásom szerint eddig Magyarországon még senki nem foglalkozott.

Kötődésem okán a pécsi napilapokat választottam, az elemzéshez kiszemelt kor a 19. század vége. A következőkben egy rövid elméleti bevezetőt követően bemutatom a halál problematikájával foglalkozó eddigi tanulmányokat, különös hangsúlyt fektetve az újságokban található gyász hírek előzményeinek tekinthető partecédulákra, gyászjelentő lapokra. Ezután bemutatom a korabeli Pécsset, a lakosság demográfiai jellemzőit, valamint az abban az időben használatban lévő temetőket. Ezt követően térek rá az elemzésre, bemutatva az akkori gyász hírek fajtáit, azok elemeit, részletesen elemezve őket. A különféle tudományterületekről témám szempontjából fontos eredményeket használok fel. Ilyen tudományterületek a néprajz, a művelődéstörténet, a sajtótörténet, a helytörténet, a tanatológia és az antropológia. A különféle szempontok interdiszciplináris szintézise megítélésem szerint megfelelő eszköz lehet a téma tágabb szemlélésében.

Elméleti megközelítés

Ha az elmúlás problematikájával foglalkozunk, önkéntelenül is adódik a filozófiai megközelítés. A kérdést a következőképpen lehet ebből az irányból megfogalmazni: mit is jelent meghalni, milyen ismereteink, tudásunk van a halálról? Heidegger a kérdéssel foglalkozó mindenfajta megközelítés kiindulópontjának az individuum szemszögéből történő vizsgálódást tekinti.² Innen kiindulva alapvető tényezőnek tűnik az idő. Halálunk ugyanis még, nyilvánvaló, meg nem történt esemény, azaz bekövetkezése a jövőbe tolódik. Létezésünk végpontja, egyben a teljesség, a befejezettség elérése egyet jelent annak elvesztésével is. Életünkben ennél fogva folyamatosan jelen van egy „még nem”, egy állandó befejezetlenség, küszöbön állás, és mihelyt elérjük ezt a küszöböt, megszűnik e világi létezésünk. A halál átmeneti jellege következtében azonban lehetetlenné válik magának az átmenet folyamatának, a küszöbön való átlépés megtapasztalása, saját halálunk tehát lényegében mindenkor elérhetetlen. Mégis tudomásunk, sőt, egyértelmű tapasztalatunk van a halálról, ez a halál azonban a fentiek miatt sohasem lehet saját jövődöbeli, tehát időben kitolódó halálunk. Tudásunk az elmúlásról közvetett. Az egyetlen tapasztalat, amit szerezhethetünk mindig a „másik” ember jelen idejű halála. Mit jelent ez? Hozzá tartozóink, szeretteink, vagy akár csak idegen emberek halála mindenkor a jelenben történik meg, az elhunyt tegnap még *itt* volt velem, ezentúl azonban nem futhatok vele össze az utcán, nem beszélhetünk meg találkozókat, kiesett közös időnkéből is. Hiánya elsősorban a térben jelenik meg, főképp ott érzékelhető jelen nem léte. Ezzel viszont egészen más probléma, a társadalmilag, kulturálisan adott térből való kiesés problémája fogalmazható meg. Azaz: a halál egyrészt időbeli, ám sokkal hangsúlyosabban térbeli, azaz szinkron (egyidejűségéből fakadóan inkább a térben megjelenő) és nem diakron kérdés.

² Heidegger 1989.

A társadalomtudományi megközelítés szerint a halál egyfajta határszituáció, mely a mindennapi élet kereteinek szétfeszítésével krízist idéz elő, ennél fogva helymeghatározása minden társadalom számára stratégiai jelentőségű, a halálra rítusok, egyéb kulturális elemek segítségével tehát választ kell adni, integrálni kell a kultúrába. Ennek módszere más és más, lehet mitologikus, teologikus vagy metafizikai. A legfontosabb, hogy lehetővé teszi a társadalom tagjai számára a halál eseménye következtében kialakuló félelem, fájdalom oldását, azaz a mindennapi rend helyreállítását.

Másképp megfogalmazva: a társadalmi intézmények (úgy mint a család, a vallás, stb.) valóságteremtő funkcióval rendelkeznek. Minden társadalom ezen intézmények mentén teremti meg azt a valóságot, magyarul azt a világot, melyben a társadalom tagjai mozognak. Ez a mindennapok világának megformálását jelenti.³ Egyet jelent ez egy szociális rend létrejöttével, mely a halál eseményével széttörik, azaz kialakul ideiglenesen egy aszociális rend, mely megtöri a tér addigi szokásos szerkezetét, magyarul a tér rendje egyben megjelenítője a szociális rendnek, és fordítva. A különféle, koronként és társadalmonként változó rítusok feladata, hogy ezt a megtört szerkezetet újrarendezzék.

A halottas szokások, elsősorban a temetések közös jellemzője, hogy a résztvevőket, az elhunytat, valamint a hozzátartozókat is egyfajta köztes állapotban helyezik el. Az elhunyt test minden esetben a szertartások középpontjában található, amit a halott test rítusokban elfoglalt térbeni elhelyezésével is kifejeznek. Az Arnold van Gennep által megfogalmazottak szerint⁴ az átmeneti rítusok feladata, és ilyenek a halottas szokások is, hogy az egyént egyik helyzetből átsegítsék a másik helyzetbe. A közösség változáson áteső tagja ilyenkor bizonytalan helyzetben tartózkodik – sem itt, sem ott, következésképpen úgy van

³ Berger–Luckmann 1998.

⁴ Fejős 1979.

jelen a társadalomban, hogy sem korábbi, sem későbbi állapotában nem helyezkedhet el, azaz a közösség tagjaként nincs jelen. E zavart igyekeznek feloldani ezen szertartások egy új szociális rend (ami magával hoz egy megváltozott teret is) kialakításával.

A temetési szertartások során azonban a középpontban elhelyezett személy, az elhunyt, akinek túlvilági útját hivatott egyengetni az őt körülvevő cselekménysor, teljesen passzív „résztvevője” a szertartásnak. Fontosabbnak látszik tehát a szertartás többi résztvevőjének, a hozzátartozók átmeneti helyzete, hiszen ezen szertartások, túl azon, hogy a halottat átsegítik új otthonába, a túlvilágra, az ittmaradottak számára is segítséget nyújtanak életük új rendjének kialakításához. A halott helye számukra egy rendkívül fontos viszonyítási pont. A megtört tér újrarendezése csak a hozzá való viszonyban, a rokonsági fok kifejezésével lehetséges, a közösség minden tagját ennek megfelelő kötelességek, feladatok terhelik. A halott temetésre való felkészítését, a siratást, a sírásást, a szertartás levezetését, a temetkezési vállalatnál a temetés megrendelését, stb. csak az arra megfelelő társadalmi szereppel rendelkezők, specialisták vagy rokonok végezhetik el, azaz azok, akik a szociális rendben e feladatoknak megfelelő helyet foglalnak el. A temetések során a tér minden esetben eszközként működik a szertartásban betöltött szerep, a halotthoz fűződő szálak kifejezésére, mely tér középpontjában a koporsó, az urna, azaz a halott földi maradványa áll.

Vizsgálódásaink szempontjából a következő fontos kérdés a temető, mint a társadalom halott tagjainak nyughelye. A temetők az élők világában történetileg változó, hol szoros összefüggésben volt a korabeli társadalommal, mint a középkori temetők, hol kívül esett az élők világából, vagy akár egyfajta park szerepet is felvehet, mint a mai európai temetők. A lényeg, hogy a temetők minden esetben térben választják el az élők és holtak világát, azaz világosan elkülöníthető, hol találkozhatunk halottainkkal, hol végződik az élők világa. Érzékletesen fejezik

ki ezt az elkülöníthetőséget a különféle kísértethistóriák, ahol a kísértetek megjelenése minden esetben egy jól körülhatárolható térben lehetséges csak.⁵ A temetkezési szertartások a határátlépést ilyen értelemben ténylegesen is megjelenítik. A túlvilágba költözés, a temetés tehát kilépés a társadalmi térből. Minden esetben egy térbeli túlvilágba érkezik a halott, mely magát a temető terét is jelentheti.

Fontos kérdés még az „evilág-túlvilág” szétválasztásának kérdése. Két világ elválasztása csak egy határvonal fenntartásával lehetséges. Minden határ lényegi tulajdonsága, hogy egyben elválaszt és összeköt: léte tehát magában foglalja átléphetőségét. Átléphetetlensége egyet jelentene a határvonal eltűnésével, ezáltal lehetővé válna a halott bármikori visszatérése. E látszólagos paradoxonra világít rá Macho, amikor megállapítja: „...aki meghalt, annak vissza kell tudnia térni, hogy távol maradjon tőlünk.”⁶ Az átléphetetlenség magában foglalná azt a veszélyt, hogy a halott helye a máshol-létből átalakul, és bárhol, az élők világában megjelenhet. A halottnak a temetés végére, vagy legkésőbb a halottas szertartások végleges lezárásáig új otthonra kell lelnie, ahol végleges nyugalomra kerül. Ez azonban csak úgy lehetséges, ha a határ átléphetőségének megtartásával, a korábban a halott számára kijelölt hely megőrzésével minden társadalom fenntart egyfajta korlátozott, rítusok által szabályozott kapcsolatot halottaival. Ide sorolható a különféle törzsi társadalmak halotti szertartásai, de saját társadalmunk halottak napi szokásai is. A legfontosabb közös jegy e szokásokban a halottakkal való kapcsolat újra és újra ismétlődő felvétele, a megemlékezés.

A halál rendje tehát, mindezek után kimondható, tagadhatatlanul sok időbeli vonatkozása mellett a társadalomtudományok számára térbeli rendként is értelmezhető. E rend a társadalmi, szociális renddel ellentétben aszociális rendet alakít ki, amit a rítusok, szokások hivatot-

⁵ Macho 1998. 81-82.o.

⁶ Uo. 84.o.

tak helyreállítani, szintén a tér megfelelő használatával. A szertartások legfontosabb feladata felosztani a teret, meghatározni azt a helyet, ahová a halott elköltözik. A felosztás során létrejött határ átléphetőségével és az élők valamint halottak közötti kapcsolat szabályozott, korlátozott fenntartása biztosítékot jelent a rend megőrzésére. Ezáltal – a halál helymeghatározásával – biztosított a másik halálával szétört társadalmi rend újrendezése.

A fentieket egy másik megközelítéssel élve Kunt Ernő foglalja össze találóan, amikor megállapítja, hogy "...a halállal kapcsolatos ismereteket, stratégiákat és intézményeket az adott társadalom kultúrája foglalja magában. Ezeknek a kifejezés- és fenntartásmódja mindig kultúraspecifikus. Egy adott kultúra tagja e stratégiákkal nem elementáris mivoltukban találkozik, hanem a kultúrát jellemző jelekben, szimbólumokban. Ezek a jelképekben kódolt információk a különféle kommunikációs csatornákon egymással párhuzamosan s rendszeresen ismétlődve, folyamatosan hatnak a kultúra tagjaira. Cselekvési, viselkedési mintákat nyújtanak számára, amelyekkel meghatározzák tevékenységüket."⁷ A múlandóság problematikája tehát, mint a kultúra részrendszere önállóan is vizsgálható, akár annak egyes elemei. Ilyenek a halottas szokások között ritkán említésre kerülő gyász hírek, holott azok az elmúláshoz kötődő szokásrendszerben jelentős szerepet töltenek be.

⁷ Kunt 1987. 31.o.

Kutatástörténeti előzmények

Ha a gyász hírekkel kapcsolatos kutatástörténeti előzményekre vagyunk kíváncsiak, ha ahhoz azokat megalapozó tanulmányokat keresünk, nem sok fogódzót találunk. A halállal, mint az egyén, vagy a társadalom számára határkőnek számító eseménnyel összefüggő egyéb témák azonban jó kiindulási pontokat adnak témámhoz.

Ilyen a tanatológia, a pszichológia egyik legújabb ága. Ez a tudományág azonban, az 1950-es évekre tehető kibontakozása óta elsősorban a haldokló halálra való felkészítésével valamint a hozzátartozók figyelemmel kíséréseivel és pszichés kezelésével foglalkozik. Így a tanatológiai szakirodalom kevés fogódzót nyújthat társadalomtudományi elemzések számára, témám szempontjából azért sem, mert azok többsége a jelenben felmerülő problémákra keresi a választ. Ennek ellenére annyit meg kell jegyezni, hogy a tanatológiai témájú könyvek, elemzések gyakran elkövetik azt a hibát, hogy egyes társadalomtudományi témájú dolgozatokból szelektíven emelnek ki megállapításokat, mikkel alátámaszthatónak vélik azt a sommás szembeállítást, minek egyik oldalán a huszadik század végének, huszonegyedik század elejének az elmúlással szembeni talajvesztettség áll, a másikon pedig az „elmúlt idők” (főleg az idealizált „archaikus”, „népi”) kultúrái, mik képesek voltak a halált szervesen magukba integrálni.⁸ Ez a nosztalgia-alapú szemléletmód a társadalomtudomány eszközeivel ma már nem tartható, ezért elemzésemben minden ilyen kizárására törekszem.

A gyász hírek elemzéséhez nem sok fogódzót találunk, ha a néprajzi szakirodalomban keresünk, bár a halottas szokások, a temetkezés, a temetők mindig is kedvelt kutatási területei voltak a néprajzos szakembereknek. A magyar néprajztudományban az érdeklődést először a

⁸ Példaszerűen lásd: Böszörményi, 1979; Garer, 1963; Kast, 1995; Kübler-Ross, 1988; Polcz, 1998 és 2000.

kopjafák keltették fel.⁹ Ezekben, főleg Solymossy Sándor nagy hatást kiváltó munkáját¹⁰ követően, a fejfaleírás mellett, annak ősiségét, finn-ugor eredetét keresték. A későbbiekben a sírjelkutatás túl tudott lépni az eredet mindenáron való bizonyításának meddő szándékán, és a sírjelek inkább mint saját korukba helyezendő tárgyi emlékek kerültek górcső alá, vizsgálták azok díszítményeit, formáit, az elhunyt emlékének őrzésében való szerepét is.¹¹ Emellett sok olyan kutatásról készült tanulmány is napvilágot látott, amiben a temetőt már nem mint pusztán a kopjafáknak, sírköveknek helyet adó terepet látták, hanem azt mint szerves egészet vizsgálták, esetenként nem csupán annak felépítést, hanem a faluhoz való kapcsolatát is elemezve.¹²

A sírjel- és temetőkutatáson kívül a halottas szokások tartoznak még a néprajztudomány központi témái közé.¹³ Az egyszerű szokás- és hiedelem leírások mellett némelyik tanulmány már Van Gennep méltán nagyhatású munkájának¹⁴ megállapításai mentén készült. De a gyász hírekről, legyenek azok akár családi használatra készült partecédulák, vagy a különböző sajtóorgánumban helyet kapó gyásztudósítások, mint nem a népi kultúra szájhagyomány útján terjedő termékei, még említést sem tesznek. Tátrai Zsuzsanna a Néprajzi Lexikon „gyász” szócikkében, elég pontos meghatározást adva azt „a halál beálltától meghatározott ideig, az egyéni fájdalmat kifejező, a közösségi követelményektől hagyományosan függő magatartási formá”-nak nevezi.¹⁵ Ezt követően azonban, mint a gyász elemeit, csak a tükör letakarását, a siratást, az (elsősorban a paraszti közösségekben előforduló) gyászruhák formáit, a fejfa típusokat, a gyászmisét, sírkőállítást, stb.

⁹ A kezdeti tudományos érdeklődésről lásd: Györffy, 1907; Sebestyén, 1905 és 1907; Viski 1910 és 1913.

¹⁰ Solymossy, 1930.

¹¹ Lásd pl.: Burgyán, 1972; Kunt, 1983; Nagy D. 1974; Zentai, 1973; Zentay, 1963.

¹² Lásd pl.: Balassa, 1973; Kunt, 1978.

¹³ Lásd pl.: Kodolányi, 1947; Jung, 1978 és 1980; Bosnyák, 1977, 1980 és 1984; Virt, 1987.

¹⁴ Gennep, 1960. Magyarul rövid ismertetése jelent meg, az mégis komoly hatást gyakorolt a magyarországi hiedelem- és szokáskutatásokra. Lásd: Fejős, 1979.

¹⁵ Tátrai, 1979. 339.o.

említi. A gyász hírek, mint írott, nyomtatott dokumentumok itt még említésre sem kerülnek a néprajztudomány „kanonizált” témái, forrásai között.

E téren lényeges áttörést a rendszerváltozás környékén a hazai tudományos életben is mind nagyobb érdeklődést kiváltó kulturális antropológia¹⁶ hozott. A magyar néprajztudomány berkein belül a nyolcvanas évek végén bontakozott ki az a vita¹⁷, mely akkor néhány év után, 1995 körül, hirtelen megszakadt, mégis alapvető fogalmi és szemléleti váltás megjelenítője volt. A tudományfilozófiai előzményeket az interdiszciplináris szemlélet terjedésével a hermeneutika és a fenomenológia nyújtotta. Két pólus köré rendezhetjük a különböző véleményeket. Tömören a modern (mely jelenti például a városi néprajzot, a technikai világ néprajzát¹⁸, a munkásfolklórt) és a régi szemlélet (mely egyet jelent a paraszti folklór kutatásával, a kihalt javak gyűjtésével, a hagyományos népi kultúra fogalmával) szembenállásáról beszélhetünk. A vitának természetesen több vetülete is volt. Jelentette a néprajz és a kulturális antropológia ellentétét, továbbá a néprajz válságának dilemmáját, az empirikus kultúrakutatás lehetőségeit és általában a kultúrakutatás jövőjének kérdéseit. A hasonló nyugati diskurzusokkal szemben itt azonban a vitát generálók is az etnográfia területéről érkeztek. Talán ennek következménye a helyenként személyeskedésektől sem mentes hangnem,¹⁹ mivel a vita egy idő után nem csupán a tudományelméleti alapok újragondolását, hanem egy új tudományág (a kulturális antropológia) szervezeti kereteinek kialakítását is jelentette. Ezen a ponton merült fel, hogy helyes-e a néprajz (sok szempontból jogos)

¹⁶ Magyarországon leginkább ez a megnevezés terjedt el. Valójában Nyugat-Európában az antropológiának is többféle iránya alakult ki, hogy csak a legjelentősebbeket említsem: szociális-, strukturális- és kulturális antropológia.

¹⁷ Lásd elsősorban Niedermüller 1992., 1993., 1994. illetve Kunt–Szarvas 1993., valamint a Replika 1994/13-14 *A kultúrakutatás esélyei* című számát. A vita természetesen több konferencián és fórumon is folyt, mely anyaga azonban nem jelent meg sehol. Ilyen összefoglalásokat ad például Nagy Z., 1993. vagy Halmi 2000.

¹⁸ Lásd például Bausinger 1995.

¹⁹ Gondolok itt elsősorban Voigt 1994. írására.

kritikáját összekötni egy új diszciplína megalapozásával, helykeresésével.²⁰

Ezen ellentétek ellenére a hosszú vita termékenyítően hatott mindkét tudomány számára. Alapvetővé váltak már előtte is megjelent munkák, illetve kikerülhetetlenek lettek a nyugat-európai, amerikai antropológiai irodalom legnagyobb, megkerülhetetlen kutatói.²¹ Az új kutatási szemlélet magával hozta a régi témák új megközelítési lehetőségeit, valamint új, addig elhanyagolt kutatási témák merültek fel. Témám szempontjából a legfontosabb ilyen terület a történeti antropológia, amely az addig divatos történelem-kutatási felfogással szemben, mely az elit történelmét kutatta, fő témájának a periferiális helyzetű népcsoportok, a parasztság, a városi lakosság, az iparosok, kereskedők életét, kultúráját tekintette.²² Mindehhez addig nem használt dokumentumokat, forrásokat vett igénybe, mint bírósági perek anyagait, személyes levelezéseket, naplókat és például újsághíreket is. Ennek során terelődött figyelem először a halottas szokások kutatásánál addig mellőzött adatokra, például a gyászjelentésekre, a partecédulákra.

A partecédulák, gyászjelentők

A gyászjelentésekre, mint addig vizsgálat alá még nem vetett forrásokra néprajzos kutatók találtak rá. Négy ilyen magyar nyelvű tanulmányt találtam, melyek egyrészt a gyászjelentő lapok történeti kialakulásával, változásaival²³, másrészt azok stílusával²⁴ vagy a gyászjelentők alapján a halál esetén mozgósított rokoni háló felrajzolásával foglalkoznak²⁵. Ezekből, a következőkben röviden összefoglalom a gyászjelentők kialakulásának legfontosabb állomásait.

²⁰ Fejős 1994., Bíró A. 1994.

²¹ Például Ariés, 1987; Geertz, 1994; Huizinga, 1979; Malinowski, 1972.

²² Például: Burke, 1984; Hofer, 1984.

²³ Szabó, 1981.

²⁴ Szabó, 1983.

²⁵ Kocsis, 1991.

A gyászjelentések előzményeinek a 17. századi családi használatra szánt convocatoriákat tarthatjuk.²⁶ Ezek kézzel írott vagy nyomtatott szövegek voltak, terjedelmesek, dekoratív elem még ritkán volt megtalálható bennük, legalapvetőbb elemeiben megegyeznek a mai gyászjelentésekkel, attól azonban bensőséges hangvételük élesen elkülöníti.

A mai értelemben vett gyászjelentés szövegezésének formája a 19. század elején alakult ki. Ezek már nélkülözik a korábbi változatok spontán megszólításait, jókívánságokat, elhagyhatatlan elemük a fekete gyászszegély – tehát szabályok szerint megszövegezett, megkülönböztetett szerepű, alkalmi nyomtatványok.²⁷

A partecédulák formai és tartalmi jellemzőit nagymértékben befolyásolták a halottkémi jelentések, a bizonyáglevelek, amiket 1826-tól kezdődően haláleset alkalmával kötelező volt kiadni.²⁸ Ezek rögzítették a temetés idejét és helyét, az elhunyt betegségét és a halál okát. Az ezek alapján készülő gyászjelentések a 19. század közepén átveszik ezeket az adatokat, később pedig, mikor ezek a halottkémi „látletek” egyre pontosabbá, szakszerűvé – hosszadalmassá váltak, mivel ezek átvétele lehetetlennek, de legalábbis feleslegesnek tűntek, elterjedtek a halál tényét tudató cédulákon az absztrakt kifejezések, mint a „hosszas szenvedés után”, stb.

A korábban kifejezetten családi használatra szánt gyászjelentéseknek ez az egyszerűsödése vezetett oda, hogy azok a 19. század utolsó harmadában már a városi napilapokban is általánossá váltak, elvesztették a szűkebb rokonságnak szánt szerepüket, inkább a társadalmi kommunikáció eszközeivé váltak, és már egy nagyobb közösségnek, a szűkebb vagy tágabb társadalomnak szóltak. „Akkor jelennek meg, amikor a szóbeli közlés már nem mutatkozik elegendőnek az emberi kommunikációban.”²⁹

²⁶ Szabó, 1981. 29.o.

²⁷ Uo. 30.o.

²⁸ Uo.

²⁹ Ritman-Auguštin, 1988. 310.o.

A „Core biography” – a tömör életrajz

Mivel a magyar szakirodalomban nem találtam az elemzésnél felhasználható tanulmányt, ezért dolgozatomban a korabeli legfontosabb pécsi napilapban, a Pécsi Naplóban megjelenő gyász hírek elemzéséhez Dunja Ritman-Auguštin tanulmányát³⁰ használom fel. Ritman-Auguštin két olasz szerző, Luca Serianni és Carlo Bascetta a témában az 1970-es évek közepén megjelent írásaiból indul ki, mikor a jugoszláv (főleg horvát) napilapok gyász híreit elemzi.

Luca Serianni az 1952 és 1972 közötti két olasz napilapban megjelenő gyász híreket az azokban előforduló eufemizmusok szempontjából vizsgálta, elemzésének tárgya a nyelvi fordulatok változása. Ebből a szempontból jut arra a következtetésre, hogy a gyász hírek lépésről lépésre elhagyják a kifinomult formulákat, stílusuk egyszerűsödik. Így szép lassan elvesztik értelmüket, azaz mai formájukban elsődleges jelentésüket vesztett rituális elemek lesznek, feladatuk nem az értesítés, az információ átadása, hanem „az elvárásoknak való megfelelés, valamint az emlékhagyás”³¹.

Ezzel szemben Carlo Bascetta nyomán Ritman-Auguštin megállapítja: „A gyászjelentések különleges jelentőségüket nem a többé-kevésbé kötelességszerűen ismételt formulák, hanem más eszköz által nyerik el. Ez az eszköz ahhoz járul hozzá, hogy általa az elhunyt mint individuum jelenjen meg előttünk, így ne lehessen összekeverhető vagy felcserélhető senki mással.”³² Ez pedig a bennük található kivonatos, tömör életrajz, a „core biography”.

„A különféle frázisok mellett ebben a tömör életrajzban megjelennek többé-kevésbé részletes életrajzi elemek is. Azáltal, hogy a hangsúly az elhunyt életének egy-egy meghatározott pillanatára, eseményére

³⁰ Uo.

³¹ Keszeg, 1999. 30.

³² Ritman-Auguštin, im. 311.o.

esik, következtetni tudunk egy teljes emberi lényre.”³³ Habár a gyászjelentések stílusban gyengék, sztereotipizáltak, a bennük található tömör életrajznak köszönhetően kultúránkban komoly jelentőséggel bírnak. Ezáltal válik lehetővé a halott azonosítása, annak önálló individuumként való megjelenése. Azaz, visszakanyarodva az elméleti bevezetőben leírtakhoz, hozzájárulnak ahhoz, hogy fixálható lesz a szociális rend, a hallállal fellépő aszociális tér megszüntethetővé válik. A gyászszertartások egyéb elemei mellett az újságokban megjelent gyász hírek is komoly szerepet töltenek be a társadalmi tér helyreállításában, mivel kulturális helyzetükből adódóan elsősorban a nagyobb közösségnek szólnak.

³³ Uo. 314.o.

A korabeli Pécs

Ha egy adott kor helyi társadalmának a halálhoz fűződő viszonyát vizsgáljuk, fontos felvázolnunk egy képet a helyi közösség életéről. A megismerésnek, mivel kutatásom egy már múltbeli társadalmat céloz meg, melynek élő tanúja már nem található, viszonylag kevés lehetősége van. Felhasználhatóak a korabeli, vagy megközelítően korabeli képeslapok, fényképek, a fennmaradt iratok, ideértve esetleg hivatalos és magánleveleket, különféle helyi és egyéb rendeletek, sajtótermékek, reklámanyagok, valamint az adott korról szóló különféle történeti tanulmányok. Rendkívül fontos a demográfiai jellemzők felvázolása is. A 19. század végi Pécsről szerencsére sok adattal rendelkezünk, viszonylag sok tanulmány, összefoglalás született a város akkori életéről, érintve annak legtagabb értelemben vett történéseit. Találhatóak a gazdasággal, a helyi kulturális élettel, a sport élettel, a kor építészetével, a korabeli egyesületekkel foglalkozó tanulmányok. Összefoglaló, tudományos igényű monográfia még nem jelent meg a városról, mely magában foglalná az általam vizsgált kort vagy témát, ám a Pécs Története Alapítvány kezdeményezése mentén ennek a monográfiának már elindultak előmunkálatai³⁴, valamint több írás jelent meg a Baranyai Helytörténetírás című kiadványban. Ezenkívül még korlátozott mértékben felhasználhatók a különféle színvonalú, elsősorban turisztikai céllal megjelent kiadványok³⁵.

³⁴ Az Alapítvány által kiadott sorozat címe: Tanulmányok Pécs történetéből.

³⁵ Pl.: Csorba Csaba, 1983.

A város arculata, lakossága

Pécs 19. századvégi arculatáról Szirtes Gábor festi meg a millenium évébe lépő várost idézve talán a legplasztikusabb képet: „Százhuszonhat utca, több mint ötezer lakóház, harminchét-harmincnolcezer lakos, a már többségivé vált magyarság nyelvével keveredő német és horvát lakosság, kulturált, európai nivójú belváros, elmaradottabb külváros, falusias városkörnyék – ez dióhéjban a milleniumi Pécs.”³⁶

A város 1848 után valóban a modernizálódás gyors útján haladt végig, melynek eredményeképpen mindenféle sokszínűsége és el-
lentmondásossága ellenére a huszadik század elejére Magyarország egyik legjelentősebb városává nőtte ki magát. Az iparosodás és az infrastrukturális fejlődés komoly városfejlesztő tényezőnek bizonyult, megváltozott a város arculata, a városkép, a települési szerkezet, a városi funkciók jellege, valamint maga a társadalmi struktúra is jelentősen átalakult³⁷.

Az egyik legfontosabb tényező a modern nagyipar megjelenése, valamint vele együtt a vasúti hálózat kiépítése. 1848-ig csak két jelentősebb üzem található a városban, ekkor még jellemzőbb a céhes kisipar. Az ezt követő években azonban sorra alakulnak a nagyobb vállalatok, például 1859-ben létrejön a Littke-féle pezsgőgyár, 1861-ben a Hamerli kesztyűgyár, 1867-ben az Angster orgonagyár, 1868-ban a Zsolnay kerámiagyár³⁸. A gyárak sorozatos alakulása ellenére az iparkamarai statisztika szerint 1876-ig nincs a városban nagyiparinak tekinthető üzem, 1890-ben azonban már 18 hús alkalmazottnál többet

³⁶ Szirtes, 1996. 10.

³⁷ Katus, 1995.

³⁸ Bezerédy, 1977. 37.

foglalkoztató vállalatot találunk, ezek közül három száznál több alkalmazottal rendelkezik³⁹.

A város fellendülésében az iparosodás beindulása mellett rendkívül fontos szerepet játszott a már 1769-ben felfedezett szénlelőhelyek e korban fokozódó kitermelése. Korábban kisüzemben folyt a szénkitermelés, a szenet lovas fuvarozók szállították a megrendelőkhez. Az Első Dunai Gőzhajózási Társaság saját szénszükségletének fedezésére 1853-ban kezdte meg a termelést Pécsbányatelepen, ami az évek során egyre több, főleg külföldi, morva, cseh, német, szerb, horvát, olasz, stb. munkást vonzott a városba.⁴⁰ A korabeli megnevezéssel Coloniának nevezett bányásztelep a maga folyamatosan emelkedő számú népességével, 1900-ra 4021 lakosával a városi népesség 9%-át tette ki⁴¹. A vasúti vonalak kiépítésének megindulása is a gőzhajózási társaság nevéhez kötődik. A bányateleptől a mohácsi kikötőig húzódó első vasúti vonalat 1857-ben nyitották meg. A Budapest felé tartó vonal kiépítése csak 1882-ben fejeződött be.⁴²

A nagyiparral együtt fokozatos fejlődésnek indult a szolgáltatói szektor. 1869 és 1910 között a szektorban foglalkoztatottak aránya megnégyszereződött.⁴³ Pécs ekkorra országos szinten kapcsolódott be a kereskedelembe, kialakult egy korszerű, szakosított üzlethálózat, ami összességében a szállítások, az áru fuvarozás intenzívebbé válásával hozzájárult a városi közlekedés korszerűsödéséhez. A Pécsi Napló 1901. szeptember 7-i számában már közzéteszik a város első közlekedési rendjét.

Az 1867-es kiegyezést követően megtörtént a települések közigazgatási státusának átrendezése. Pécs ekkor már egyben törvényha-

³⁹ Katus, 1995.

⁴⁰ Aknai, 1997.

⁴¹ Bezerédy, 1977. 37-38.

⁴² Uo.

⁴³ Katus, 1995.

tósági, megyei jogú város, püspöki székhely, a tizenhét kereskedelmi- és iparkamara egyikének központja.

A gazdasági fejlődés több szempontból is befolyással volt a város demográfiai szerkezetére. Az újabb és újabb gyárak egyre növekvő munkaerőt vonzottak a városba. Az általános fellendülés is vonzhatott betelepülőket a könnyebb boldogulás reményében. A lakosságszám a 19. század második felében megugrott, 1850-ben még csak 15 821 lakosa van Pécsnek, 1910-ben már 47 844-en laknak a városban. Ez azt jelenti, hogy lakosságszámát tekintve Pécs a tizenharmadik legnagyobb város lett az országban. Mindemellett a nagyvállalatok a város iparának fejlesztésével együtt hozzájárultak a város etnikai összetételének megváltozásához, ugyanis a nagyipar vonzotta magához a környékbeli falvak magyar ajkú lakosságát, ami erősítette a korábban többségében német ajkú Pécs magyarosodásának folyamatát. Etnikai és nyelvi megoszlás tekintetében tehát jelentős változások történtek a városban a 19. század során. Pécs a század első felében még német, illetve délszláv többségű város. 1880-ban azonban ez az arány megváltozik, magát magyarnak a lakosság 73,4 %-a vallotta.⁴⁴

Az említett időszakban a városban halálozási többlet figyelhető meg, azaz a halálozások száma magasabb, mint a születések száma, ezzel együtt a város lakóinak száma mégis rohamosan emelkedik, évi átlaga több időszakban is 2,2%. A népességnövekedés forrása tehát a bevándorlásokban kereshető. A környékbeli falvakban ezen időszakban nem mutatható ki halálozási többlet, 1880 után az elvándorlás jellemző e falvakra, az elvándorlás iránya pedig főleg Pécs. Bár a halálozási arányszám az 1875-ös évtől kezdve csökkenő tendenciát mutat (leszámítva az 1891-1892 közötti diftéria járványt), még így is magasabb volt az országos átlagnál. Ennek okait Katus nemenként és korcsoportonként másban látja. A halandóság a férfiak között a legmaga-

⁴⁴ Uo.

sabb, ez magyarázható az ipari termelésben, szénbányászatban betöltött szereppel. Bizonyítható ez azzal, hogy a halálozási okok között leggyakrabban a TBC-t találjuk. A nők és a gyermekek közötti magas halandóságot Katus A. F. Weberre hivatkozva abban látja, hogy a városi életmód világszerte magasabb halandósággal jár, mint a vidéki.

Vallási megoszlás tekintetében Pécs hagyományosan katolikus többségű város. 1869-ben 91% katolikus, 6,8% izraelita vallású, 2% protestáns⁴⁵. 1896-ban ez az arány kicsit változik: 86% katolikus, 9,5% izraelita, 2,5% evangélikus, 2% református⁴⁶. Leglátványosabb emelkedés tehát a zsidóság körében figyelhető meg.

Pécs temetői a 19. század végén

A 19. század végén Pécsen három nagyobb temetőt találunk. Ilyen a leggyakrabban használt budai-külvárosi, a szigeti-külvárosi, valamint a hozzá csatlakozó izraelita temető. Ezek mellett találunk még pár kisebb sírkertet, valamint a Mindenszentek temploma körüli korábban használatban lévő temetőt, ezek azonban akkor már nem voltak használatban, az oda való temetkezések alkalomszerűek, egyéni kívánságra végrehajtottak.

A budai-külvárosi temető a mai Universitas- és Sport utca által közrefogott területen helyezkedett el. (Lásd a Melléklet 1. ábráját.) Az első temetkezés 1832 május elsején történt itt⁴⁷. A temető a város egyik legalacsonyabb pontján feküdt, így jelentős problémát okozott a magas talajvízszint, ami miatt többször felmerült a temető bezárása,

⁴⁵ Aknai, 1997.

⁴⁶ Szirtes, 1996.

⁴⁷ Madas, 1987.

amire végül is 1904-ben sor került, mikor is november harmadikán megnyílt a ma is működő központi temető⁴⁸.

Pontos képet a budai-külvárosi temetőről a korabeli fényképek mellett Szőnyi Ottó, a temetőt elsősorban művészeti szempontú, esztétikai megközelítésű írásából szerezhethetünk⁴⁹. A temető három részre oszlott a század végén, melyeket a temető megtelésével együtt nyitottak meg. A temető összterülete 70 ezer négyzetméter, északi és nyugati falát belülről kriptákkal beépített nyers téglafal határolta. A temetőbe a Tettye-patak vizét elvezető árok felett átívelő két fahídon lehetett bejutni. A temető keleti oldalát fakerítés övezte, míg délről a vasúti sínek osztották a temetőt a régi és az új részre. Épület három volt található itt, a régi- és az új halottasház, valamint az 1849-ben felszentelt temetőkápolna. A temető fákkal, bokrokkal sűrűn beültetett volt, a dús növényzetben leggyakoribbak a vadgesztenye fák, az akác, a juhar, a tuja, a kőris, a szomorúfűz, valamint a borostyán és egyéb örökzöldek. Vadregényes, parkos parcellák között futottak a temetői utak, amik mentén elméletileg a sorban temetkezés volt kötelező, ám a tehetősebb családok természetesen igyekeztek kiváltani a központibb helyeket, kripták így nem csupán a falak mentén voltak találhatóak, hanem a temetői utakat is sűrűn szegélyezték a nevesebb családok sírkamrái. 1883-ban betelt a régi rész, így megnyitották az új részt a sínektől délre, ami szintén hamar, 1889-re betelt, így attól nyugatra egy újabb sírkertet nyitottak meg. A sírok lényegében két csoportra oszthatók, az egyszerű, földbe ásott sírra, valamint a falazott kriptákra. Az egyszerű, földbe ásott sírokat földhalom fedte, amit kővel, fával kerítettek körül vagy hagyták körülkerítetlen. A földhalomra virágot ültettek vagy repkénnyel futatták. Az így elkészített sírokat néhol vas vagy fakerítéssel kerítették körbe. A kriptákat belülről kifalazták, tetejét régebben simán kőlappal fedték le, Szőnyi szerint akkoriban megjelent újabb szokás a

⁴⁸ Szőnyi 1911.

⁴⁹ Uo.

kifalazott sírgödör szélét a föld szintjétől feljebb kőkerettel ellátni, majd így ráhelyezni egy kőlapot. A sírkövek korábban egyöntetűen a környékbeli kőbányákból származtak, anyaguk elsősorban homokkő, az 1870-es években jelenik meg a sziléziai szürke és fekete gránit, a labradorkő, a zöld svéd gránit, stb. Szőnyi már 1911-ben arról panaszkodik, hogy az újfajta sírkövek és síremlékek megjelenésével az egyéniség háttérbe szorul, homokkőből készült síremléket ekkor már csak a szegényebbek sírján találhatunk.

A szigeti-külvárosi temető a mai Határőr-laktanya területén, az Atinai- és Tüzér utca által közrefogott területen volt található. (Lásd a Melléklet 2. ábráját.) Ez a század végére már csak ritkán használt, a források nem nagyon említik meg. A temetőről túl sok említést nem találunk, így nehéz rekonstruálni képét. A temetőt elsősorban Madas József leírása alapján ismertetem⁵⁰. A temető a várostól viszonylag távol esett, a mai határőr-laktanya területén, közlegelő közepén feküdt, ami körülkerítetlensége miatt megnehezítette a holtak iránti kegyelet és tisztelet biztosítását. A kor felfogása szerint⁵¹ ugyanis a holtak nyugalomát biztosítani kellett, ami itt nehezen volt megoldható, a temető ugyanis csak egy nem túl mély árokkal volt határolva, így rendszeresen bejártak legelni a kihajtott állatok, feldúlva a sírokat is. Elkülönített rész volt található a temetőben a nem katolikusok részére. A temetőről a gyász hírek alapján sem sikerült eldöntenem, milyen mértékben használták akkor, csak pár gyászjelentés alapján lehet arra következtetni, kis mértékben bár, de folytak még itt temetések.

A szigeti-külvárosi temetőhöz csatlakozott délről a fallal körülkerített izraelita temető. Létrehozásáról pontos adatunk nincs, feltehetőleg 1816 és 1827 között létesült, ugyanis 1827-ben már engedélyt kapnak a sírkert körülkerítésére. A temetőben 1880-ban építenek halottasházat és ravatalozót. Az izraelita sírkert az egyetlen temető a kor

⁵⁰ Madas, 1987.

⁵¹ Végh, 1891.

temetői közül, ami még ma is megtalálható, habár temetést itt már nem tartanak. Radnóti Ilona leírása,⁵² valamint a temető mai képe alapján azt lehet mondani, hogy, természetesen figyelembe véve a vallási előírásokból fakadó különbségeket, csak rendkívül kismértékben különbözött ez a másik kettő, akkor használatban lévő temetőtől. Ezek az eltérések elsősorban a síremlékeken használt szimbólumokban és a sírkövek felirataiban mutatkoznak meg. Háromféle jelet különböztet meg tanulmányában Radnóti Ilona, ezek a szomorúfűz, a kohén (áldást osztó kéz) és a levita (korsó). A feliratok nyelve itt eleinte héber, a század 80-as éveiben terjed el a kettős, héber és magyar feliratozás, majd a 20. század elején már csak magyar a feliratok nyelve. A gyász hírek alapján is biztosan állítható, hogy az akkor már viszonylag nagy számú zsidó lakosság folyamatosan ide temetkezett.

⁵² Radnóti 1998.

Gyász hírek a Pécsi Naplóban

A 19. század végén több sajtóterméke is volt a városnak, ezek közül a legfontosabbak a két napilap, az 1870-ben alapított német nyelvű és katolikus, konzervatív hetilap a Fünfkirchner Zeitung valamint az 1892-ben útjára indult és megszűntéig, 1944-ig a legjelentősebb lap, a Pécsi Napló. Emellett több, hosszabb-rövidebb ideig, heti pár alkalommal megjelenő újságot tartunk számon, a fontosabbak, az 1869-ben elindított Népbarát, majd 1893-ban a Pécsi Újság, a Pécsi Közlöny és a Dunántúl.

Kutatásomhoz központi szerepe okán a Pécsi Naplót használtam fel. A lapszámok mikrofilmen a Megyei Könyvtár Helytörténeti Osztályán található meg. Elemzésemhez a lap megindulásának évében 1892. november 16-tól december 30-ig megjelent 25, az 1893. január 1-től augusztus 19-ig megjelent 190 valamint ezt követően öt évvel későbbi, 1898. január 1-től május 26-ig megjelent 120 lapszámot használtam fel. Az összesen 235 lapszámból 263 halálesettel kapcsolatos hírre bukkantam. Az egymástól öt évre lévő időszak gyász hírei között lényegi különbséget nem találtam. Bár érdemes lenne, és egy későbbi tanulmány témája lehetne, dolgozatomban sem terjedelmi okokból, sem annak vállalt céljának okából nem összegzem ezen híreket statisztikai módszerekkel, így az azokból nyerhető statisztikai adatokat sem mutatom be. Elemzésem a korábban felvázolt elméleti megközelítés alapján a kutatástörténeti előzményekben említett tartalmi szempontú elemzés lesz. Célom a Rihtman-Auguštin tanulmányában „core biography”-nak, azaz tömör életrajznak nevezett elemek bemutatása, csoportosítása. Mint korábban már szó került róla, ezek jelentősége abban áll, hogy általuk az elhunyt mint individuum jelenhet meg, világosan megkülönböztethető lesz másoktól. Ez is hozzájárul ahhoz,

hogy a gyász-időszak végére megtörténjen a halott eltávolítása, új helyének „kijelölése”, ezáltal helyreálljon a megtört szociális rend.

Halálesetekkel kapcsolatos hírek

A Pécsi Napló vizsgált lapszámait szerkezetileg több részre oszthatók: általában hosszabb vezércikkben számol be az aktuális közügyekről, amit rendszeresen egy tárca-novella kísér. Ezután részletesen a városi közgyűlés döntéseiről, valamint az országos politikai eseményekről olvashatunk. Ezt követik a „Hírek” rovatcímmel ellátott tudósítások, a legszélesebb körű tartalommal, a város lakosságát érintő érdekesebb események rövid beszámolóit. Ezt követik a „Pécsi Napló eredeti táviratai”, ahol országos jelentőségű eseményekről valamint a világ legkülönbözőbb tájairól érkező híreket olvashatunk. Itt számolnak be például a Dreyfuss-ügyről, a Panama-csatorna építése körüli botrányokról, Erkel Ferenc valamint Maupassant haláláról is. A lap végén különféle hirdetések találhatók, köztük reklámok, de ide kerülnek a temetés utáni köszönetnyilvánítások is.

Nem mindegyik, a Pécsi Naplóban közzétett, halálesettel kapcsolatos tudósítás vonható be elemzésembe, mivel azok témája nem fedi le kitűzött célomat, a helyi társadalom tagjainak halálát, sok esetben csupán érdekességről van bennük szó. Ezek elemzésére külön teret lehetne szentelni, így egy későbbi kutatás témája lehetnének.

A „Hírek” rovatban közzétett, a szerkesztőségbe eljuttatott gyászjelentések alapján megszövegezett, általában „Halálozások” című hírekben tudósítanak hosszabban-rövidebben nevesebb városi lakosok, vagy a városhoz valamilyen szálon kötődő országosan ismert ember haláláról. De itt olvashatunk emellett olyan halálesetekről is, amelyeknél nem az elhunyt személye, hanem az eset tragikuma vagy komikumai áll középpontban. Ilyenek a szerelmi tragédiák, öngyilkosságok,

balesetek. Ezekben gyakran említésre sem kerül az elhunyt személye, azok többnyire „cselédek”, „parasztok”, közelebbről nem meghatározott személyek. Példaként említem meg itt azt az 1892. decemberi hírt, amelyikben a temetkezési cég üveges gyászkocsit ígér a temetésre, ám maga nem rendelkezik ilyennel, így a hírben részletesen leírt, ironikus hangon tállalt, kalandos úton jut hozzá a cég vezetője.

A *Pécsi Napló* eredeti táviratai között szereplő tudósításokat túl azon, hogy a helyi társadalom számára csak országos- vagy világismertsége okán említésre méltó emberek haláláról számol be, azért sem vonom be a vizsgálatba, mivel a halál rövid tényén kívül nem tartalmaz más, témám szempontjából fontos elemet. Ilyen például Maupassant haldoklásáról és haláláról, Edelsheim Gyula báró, Jules Ferry, Cervantes, Luigi Sepiacci bíboros vagy Erkel Ferenc haláláról szóló tudósítás. Más hírek pedig az elhunyt temetésének leírását adják, felsorolva benne a résztvevő hírességeket, a koszorúk méretét, stb.⁵³

A lapszámok vége felé, a hirdetések előtt található a „Meghaltak Pécsett” rovat, amiben 3-4 naponta felsorolás-szerűen csupán az elhunyt nevét, foglalkozását, korát, és a halál beálltának napját közlik. Ezekben a társadalom alsóbb rétegének tagjai szerepelnek, napszámosok, cselédek, kereskedők, kisiparosok. Ezekre példát csak az 1898-as időszakban találtam, január és május között összesen 29 lapszámban. Példának álljon itt az 1898. január 1-én közreadott lista:

Kemény Alajos magánzó (74 éves) decz. 30.

Schweiger Lajos, cipész segéd fia (18 hónapos) decz. 31.

Misángyi Mátyás, szegényházi l. (67 éves) decz. 31.

Kovács Rozália, napszámos leánya (21 hónapos) decz. 31.

Özv. Parcsetics Ferenczné, Popovics Teréz (74 éves) jan. 1.

Peller Aladár, vonatmálházó fia (3 hónapos) jan. 2.

Weszeleszky Ferencz, magánzó (65 éves) jan. 1.

⁵³ Ezek bemutatásával foglalkozik Lakner, 1993. Hasznos lenne egy későbbi munkában a figyelmet ezen hírekre összpontosítani.

Schiller Jozefin, fazekas leánya (6 hónapos) jan. 1.

Szmeka Ferencz, nyug. úti biztos (64 éves) jan 1.

Kálócz Anna, napsz. (68 éves) jan. 1.

Szekeres Teréz, napsz. (29 éves) jan 2.

Özv. Jahn Bálintné, gyermek-gondozó cseléd (61 éves) jan. 3.

A temetések után közreadott köszönetnyilvánításokat 1893 februárjától találhatunk a „Nyílttér” című rovatban. Ezek formailag a korabeli gyászjelentő lapokat utánozzák, az elhunyt neve vastagon kiemelve, középen helyezkedik el, a kis eltérésekkel minden esetben azonos szöveget vastag, fekete keret veszi körül:

*Köszönetnyilvánítás. Mindazok, akik szeretett és felejthetetlen emlékü nőm, illetőleg leányunk, nővérünk, sógornőnk, stbbi: **Mautner Mórné** szül. Feldmann Gizellának gyászos elhunyt alkalmával, őszinte részvétükkel és vigasztalásukkal igyekeztek enyhíteni fájdalmunkat, a ravatalra koszorút helyeztek, s a megboldogult földi maradványainak eltakarításánál megjelentek; fogadják megtört szívünk őszinte köszönetét.*

Pécsett, 1893. Márczius hó 6 án.

A gyászoló család.

1891 és 1893 között,⁵⁴ főleg az őszi és téli időszak alatt súlyos difteritisz, azaz torokgyík járvány tizedelte a város környékének gyermeklakosságát, melynek súlyosságát jelzi egy korabeli adat. E szerint 1892-ben Baranyában 5448 gyermek halt meg, közülük mintegy 30% ebben a járványban. Mindez rányomja bélyegét a korabeli gyermekhalált jelentő laphírekre. A tartalmi elemzésekbe azért nem tartom bevonhatónak ezeket, mivel megszövegezésükben az emocionális elemek, a fájdalmat már-már irodalmi szinten kifejezésre juttató fordulatok kerültek túlsúlyba. Az elhunyt gyermekeket (pár hónapostól pár évesig ter-

⁵⁴ Bár Katus 1995. 1891 és 1892 közötti járványról beszél, a Pécsi Napló gyász hírei alapján megállapítható: a járvány még 1893 áprilisában-májusában is szedte áldozatait.

jed életkoruk) értelemszerűen leginkább szüleik kapcsán azonosíthatja a lapot olvasó közönség. Bár az elméleti bevezetőben tárgyalt evilág-túlvilág szétválasztása itt hangsúlyosan jelenik meg, és bár a megtört társadalmi rend helyreállításában ezek a hírek is közreműködnek, az elhunyt gyermekek fiatalságából fakadóan, a rokonsági kötelékek leírásán túl különféle, rendkívül sokszínűen megszerkesztett, szentimentális frázisok uralják ezeket a gyász híreket, azokban életrajzi elemek, a „core biography”-ra jellemző csoportok nem találhatók meg:

Angyal kellett az Istennek! Fiatal, bimbónyi kis teremetés zárta le pilláit ma délután örökre. Az Asztalos ügyvédék kis angyaláról, a gagyogó Médikéről van szó, kit hiába hívogatnak már beteg testvérkéi, hiába simogatják a gyengéd szülői kezek, a kis angyal nem látja, nem hallja többé őket. Ma délután zárta le selymes pilláit örökre abban a kis ágyacskában, melybe a járványos difteritisz döntötte s melyből elvitték az angyalok. (1893. június 23.)

A fent idézett gyász hírekben a gyermekhalált jelentő hír legjellemzőbb kifejezései megtalálhatók. Ilyenek az „angyal kellett az Istennek”, „egy angyallal több”, a koporsók méretére utaló képek, a „letört bimbó”, stb.

Az eddig felsorolt típusú tudósításokat tehát más-más okokból nem vettem be az elemzendők körébe. De az érdekességgént közölt esetek, az elhunyt hírességek halálát jelentő tudósítások, az elhunytak listáját közreadó rovat, a köszönetnyilvánítások, valamint a gyermekhalált jelentő hírek mellett a legnagyobb számú mégis azoknak a száma, amelyekben pontosan megfigyelhetjük a „core-biography” működését.

A tömör életrajz elemei

A *Biographic Items in Yugoslavian and Italian Death Notices*⁵⁵ című munkájában mind a szerző, Rihtman-Auguštin, mind az általa felhasznált olasz tanulmány a tömör életrajz más-más, egymástól elkülöníthető elemeit sorolja fel. A különbségek értelemszerűen adódnak. Különböző korok különböző társadalmi mást találhattak közlésre fontosnak, ennek ellenére a gyász hírek alapvető elve ugyanaz. Bascetta felsorolása alapján ezek a hírek a következő részekből épülhetnek fel:

1. Pontos adatok, például becenevek, különböző tisztségek, betöltött funkciók, egyéb címek, esetenként a legközelebbi hozzátartozók tisztségei. Mindezeket a beszélt nyelv elemei színesítik.
2. Életrajzi események, egy vagy több kiemelkedő pont vázlatsszerűen vagy részletesen. (Például: hosszú, a munkának szentelt élet után.)
3. Néha teljes életrajz. Ez viszonylag ritka, mert megjelentetése a lapokban drága volt.
4. Retorikai fogások, kifinomult formulák, idézetek.

Bascetta a fentiek alapján a következő elemzési csoportokat jelöli meg: a háborús érdemek, az életrajz egészéből kiemelt leghangsúlyosabb részletek, az életkor, a becenevek, különböző érzelmi viszonyulásokat kifejező elemek, hozzátartozók foglalkozása valamint a családi kapcsolatok, rokonok felsorolása.

Rihtman-Auguštin Bascettához képest megemlíti, hogy fontos szempont a különböző gyász hírfajták elkülönítése, azok egymáshoz viszonyított számbeli aránya. Ilyenek az értesítés, a köszönetnyilvánítás valamint az évfordulóra kiadott, az elhunyt emlékét ápoló hírek.

Emellett a gyász hírek következő elemeit különíti el: feladók; az elhunyt foglalkozása; háborús érdemek (a második világháborúról van szó); az általa „mission”-nek nevezett elem, tulajdonképpen az elhunyt

⁵⁵ Rihtman-Auguštin 1987.

életcélja; származás; vallási elemek; a rokonság felsorolása; a fentiek közül egyikbe sem besorolható más elemek.

Már a gyász hírek összegyűjtése során világossá vált számomra, hogy a tanulmányban említettek nem teljesen fedik le az általam vizsgált híreket, ezért szükség lesz azok alapján új csoportok meghatározására. A részletes, tartalmi elemzésbe bevont 162 gyász hír alapján a következő elemek különböztethetők meg:

1. A párszavas cím után a hírek közül néhány esetében találhatunk egy, leggyakrabban azt pár szóban tömören összefoglaló vagy érzelmi viszonyulást kifejező bevezető mondatot, ezt követik csak a hír tényleges elemei.

2. Az elhunyt nevét, korát, foglalkozását, a halál idejét és helyét egy csoportba soroltam, mivel azok legfontosabb, elhagyhatatlan elemei a gyászt közlő híreknek. Szintén ide sorolhatók nők esetében a leánykori név, a kor mellett a házasságban eltöltött idő.

3. Pár esetben az elhunyt „azonosítása”, akár nevének elhagyásával is, egy nevesebb hozzátartozóval való rokonsági fok megjelölésével történik. Nem egyenlő ez a gyászoló rokonság felsorolásával, hiszen ez egy közeli hozzátartozó megemlékezésével a halott pontosabb megnevezését jelenti.

4. A halál okát általában egyszerű frázisokkal írják körül, úgy mint, „hosszas szenvedés után”, „rövid, de nehéz betegséget követően”. Ami külön csoportba sorolását indokolja az az, hogy néhol mégis szinte orvosi pontossággal nevezik meg azt.

5. A temetés, a gyászmise ideje, helye. Ezeket a fontos információkat a gyász hír végén találjuk.

6. Az elhunyt jellemzésére sok esetben találunk különböző frázisokat. Ezek nem pontos életrajzi adatok, segítségükkel a halott idealizált képe jelenik meg.

7. Pár gyászírban, főleg a helyi társadalomban jelentősebb szerepet betöltők esetében, hosszas és aprólékos életrajzi leírást találunk.

8. A gyászírek egy része csupán a szerkesztőségbe eljuttatott családi gyászjelentők szó szerinti közlésére szorítkozik.

9. Gyászoló rokonok felsorolása.

10. Záróformulák, úgymint „Nyugodjék békében!”, „Isten áldása legyen felette”, stb.

Elemzésemben bár a fenti sorrendet megtartom, nem követem a csoportok ilyen szigorú felosztását, mivel azok sok esetben nem különülnek el élesen egymástól, a szétválasztás csupán a könnyebb elemzéshez szolgál segítségül. Így a kettes és hármas csoportot (a halott neve, kora, stb. valamint a rokoni kapcsolatok megemlítése), a halott azonosítása alcím alatt elemzem, a hatos és hetes csoportot pedig (az elhunyt jellemzése és a pontos életrajzi adatok) pontos életrajzi elemek címen mutatom be együtt. Az elemzés során felhasznált gyászíreket a korabeli helyesírásnak megfelelően idézem, kiemelve bennük azokat a részeket, amik az éppen aktuális csoporthoz tartoznak. Az idézet végén dátummal jelzem a lapszámot.

A cím, a bevezető mondat

A fenti listán nem tüntettem fel az adott hír témáját jelző címeket. Ennek oka, hogy azok között leggyakoribb a „Halálozás(ok)”, amivel a lap szerkesztői félkövér betűvel kiemelve jelzik az olvasó számára a hír tartalmát. Ritkább esetben találhatunk olyan, alkalminak tekinthető címeket, amik konkrétan utalnak a halál fajtájára vagy a rokoni szálakra, ilyen például „A fia után”, a „halál a bányában”, vagy a „Pécs legöregebb embere meghalt”, a „Dédanya halála”. De ugyanígy megnevezhetik bennük a gyászolók körét, például „Az egyházmegye gyásza” viszatérő vagy a „zirczi rend gyásza”, „Az Eötvös család gyásza” eseti

fordulatokkal. Ezeknél általánosabb, hogy közismert ember esetén konkrétan megemlítik az elhunyt nevét. Erre példa Horváth Lajos újságíró, Erőssy József ügyvéd, Szvorényi József szerzetes, Lechner Ödön, Pécs város főkapitányának vagy Cseresnyés Sándor az ítélőtábla elnökének halála.

A gyász híreket bevezető mondatok viszonylag ritkán fordulnak elő. Ezek legfontosabb szerepe, hogy a halál hírének megerősítésével, egyben frázisokban megfogalmazva kifejezze a közreadók (adott esetben a szerkesztő) fájdalmát. Az erre használt leggyakoribb formulák: „Meghatott részvéttel értesültünk...”, „Általános részvétet keltett...”. Alkalmanként ennél pontosabban fogalmazva vezetik be a halálhír közlését, úgy, hogy azzal egyszerre utalnak az elhunyt személyére, személyiségére is.

„Általános részvétet és sajnálkozást keltett a városban egy kedves fiatalasszony halála. [...]” (Mautner Mórné halálhíre, 1893. március 4.)

„Egy derék jó családapá, a felekezeti közügyek buzgó, önzetlen munkása távozott el az élők sorából. [...]” (Fischer Mór gyász híre, 1893. március 5.)

„Városunk egyik régi polgárcsaládjának, a kiterjedt Kaufmann-családnak gyásza van. [...]” (Kaufmann Józsefné halálhíre, 1898. január 19.)

A gyász hírek magja, az elhunyt azonosítása

A gyász hír legalapvetőbb feladata az elhunyt konkrét azonosítása, így annak elhagyhatatlan eleme a halott neve, kora, foglalkozása, a halál beálltának ideje, esetleg helye. Ezeket egy csoportba sorolhatónak vélem, mivel olyan mértékben jellemző megjelenésük, hogy csak ritkán maradnak el, valamilyen formában minden hírben találkozunk velük. Pár gyász hír csupán ezen adatok közlésére szorítkozik.

Schuszter Anna folyó évi június hó 29-én d.e. 9 órakor életének 20ik évében meghalt. (1893. július 1.)

Ma délelőtt Pécsen elhunyt Németh Aladár beremendi segédjegyző és anyakönyvvizsgáló helyettes életének 44. évében. (1898. február 17.)

Esetenként előfordul, hogy az elhunyt azonosítása, néha a név elhagyásával, néha azzal együtt valamilyen közelebbi vagy távolabbi rokon megnevezésével, a rokonsági fok jelölésével történik meg.

Meitlinger János vasasi orvos neje szül. Hettinger Mária életének 70-ik évében elhunyt Vasason. Temetése holnap, szombaton délután 3 órakor lesz. (1892. december 3.)

Nagy Szent-Miklóson ma hosszabb szenvedés után elhunyt Krausz Ignác, sörgyári igazgató, Krausz Miksa, pécsi kincstári szállító és regale bérlő öccse, életének 48-ik évében. Feleségén kívül egy gyermeke gyászolja a legjobb apát. (1898. április 14.)

A halott rokoni szálakon történő azonosítása olykor különösen bonyolult leírásokat eredményezhet, ennek ellenére az elhunyt társadalomban betöltött helyének pontos kijelölése érdekében alkalmanként nem sajnálják az ilyen körülírást:

A pécsváradi várkastély lakóit megrendítő gyászeset érte. Szabó Imre nyug. kir. kuriai bíró, Eötvös József báró a pécsváradi somlyóvásárhelyi alapítványi uradalom főfelügyelője nejének édes atyja hunyt el tegnap hajnali 2 órakor életének 76. évében [...] (1893. március 20.)

Ritkán egy-egy különleges eset, haláleset adja okát a rokoni kapcsolatok megemlékezésének, mint Szluka András, aki a fia, Frigyes halálát követő hónapban hunyt el, vagy Homan Antalné halála:

A fia után. Ma reggel hunyt el Homan Antalné szül. Fialla Fanny életének 62. évében. Az elhunyt, édes anyja volt a minap öngyilkossá lett Homan telekkönyvvezetőnek. A bús anya fia halála után napról-napra szótlanabb lett, míg ma reggel örökre elnémult. (1892. december 13.)

A halott ilyen módokon történő azonosításával a gyászír tulajdonképpen csak alapvető szerepének felel meg, pár kivételtől eltekintve csupán tudósít, azaz közzé teszi a halál megtörténtének tényét. E pár kivétel azonban már ebben a két elemben jelzi: a hír közlésén túl a gyászjelentés alkalmas arra is, hogy tömören megjelenítse az elhunyt személyt, mint bizonyos tulajdonságokkal egykor rendelkező individuumot. A továbbiakat szemügyre véve egyre több erre alkalmas elemmel találkozhatunk.

A betegség, a haldoklás, a halál oka

A név, kor, foglalkozás mellett sűrűn találkozunk olyan rendszeresen ismétlődő frázisokkal, mikkel az elhunyt halálát okozó betegséget, magát a betegeskedést, a haldoklást írják le. Az erre használt legelterjedtebb fordulatok a hosszabb/rövidebb szenvedés után. Ezek a leírások a legtöbb esetben eufemisztikusak és látszólag üres, tartalmatlan szövegrészek. Mint Szabó Péter megállapítja: „A század nyolcvanas éveitől (...) a halálesetről szóló nyomtatott értesítés a halál okát már csak absztrakt módon”⁵⁶ fejezi ki. A halottkémi jelentések egyre szakszerűbb fogalmazásának hatására a napilapokban található gyászírekben is elmarad a halál okának pontos leírása.

Weisz Samu magánzó ma reggel hosszas szenvedés után életének 70ik évében elhunyt. A megboldogult hűlt tetemeit holnap d.u. 3 órakor helyezik örök nyugalomra az izraelita közsírkertben. (1893. július 28.)

Özv. Nagy Józsefné szül. Ferdinkó Katalin f. é. február hó 16-án élte 84-ik évében rövid szenvedés után elhunyt [...] (1893. február 19.)

⁵⁶ Szabó 1981. 30.o.

Pár gyász hír már-már plasztikusan, képszerűen tudósít a haldoklásról, holott csupán egy apró momentummal színesíti a fentieket:

König Károly rézműves tegnap este 7 órakor életének 50-ik évében hosszas és gyötrő betegség után elhunyt [...] (1893. június 8.)

Monostori Erreth Ilka e hó 6-án reggeli 2 órakor ártatlan életének 16. évében, 14 napi súlyos betegség és a haldoklók szentségének ájtatos felvétele után elhunyt [...] (1893. július 7.)

Bár a vizsgált időszakban a haldoklásnak, a halál okának leírásakor már a fentiekhez hasonló kifejezések használata volt szokásban, néhol, főleg akkoriban gyakori betegségek esetén pontosan megnevezik azt.

Czernohorszky Alajos cs. és kir. főhadnagy, Czernohorszky József villányi vendéglős fia Péterváradon szívszélhűdésben meghalt. (1893. május 26.)

A napokban halt meg a pécsi közkórházban Molnár Istvánné a kis-szt-mártoni ev. Ref. Lelkész neje, ki anyai hivatásának esett áldozatul. Temetése Kis-Szent-Mártonban volt tegnapelőtt. Nyolcz élő árvát hagyott hátra. (1893. április 6.)

Általános részvétet és sajnálkozást keltett ma a városban egy kedves fiatal asszony halála. Mautner Mórné már régóta betegeskedett s áldozata lett a pusztító tüdővésznek. [...] (1893. március 4.)

A halál okának leírása tehát nem egyfajta megszokás, hiszen a tartalmatlannak tetsző formulákat sok esetben keverik más, az elhunyt haldoklását pontosabban kifejező elemmel, amiknek köszönhetően az üresnek tűnő mondatrészek megtelnek tartalommal. Ha a gyász hírnak köszönhetően ismerjük már a halott nevét, korát, esetleg rokonságát is, és megtudunk valamennyit haldoklásának körülményeiről is, bár még egy kicsit homályos, de egyre karakteresebb körvonalát kapjuk az elhunytnak.

A temetés ideje, helye

Témám szempontjából a temetés valamint a gyászmise helyének és idejének közreadása pusztán a gyászoló rokonságnak, ismerősöknek szóló információ. Ennek ellenére hasznos információkkal szolgál, ha ezeket a részeket például a temetési szokások kutatása során használjuk fel.

A legtöbb gyászírban megadják a halottas ház helyét, a temetés időpontját napra, órára pontosan, a temető helyét, a gyászmise helyét, napját és időpontját. Néhány alkalommal előfordult az is, hogy a gyászírt csak a temetés napján, vagy az után közölték. Ebben az esetben a forma változatlan maradt, csupán mindent múlt időbe helyeztek.

Özv. nemes Péchy Gyuláné szül. Baros Mária folyó évi junius hó 28-án esti 7 órakor, életének 71 ik évében, hosszas betegség és a halotti szentségek ájtatos felvétele után elhunyt. Az elhunynak hűlt tetemeit nagy részvét mellett ma délután 5 órakor a Báthory utca 3 számú házban beszentelték és onnan a budai külvárosi sírboltban örök nyugalomra helyezték. Az engesztelő szent-mise áldozat folyó évi julius 1-én reggeli 10 órakor fog a Ferencziek templomában a Mindenhatónak bemutatni. (1893. július 1.)

Pontos életrajzi elemek a gyászírekben

A vizsgált időszakban a Pécsi Naplóban közölt gyászjelentések az eddig említettek mellett sok esetben tartalmaznak az elhunytat személy szerint jellemző adatokat és konkrét életrajzi elemeket is. Ezekre a személyesség jellemző, nem visszatérő frázisokból rajzolja meg a halott képét, hanem annak tényleges tulajdonságait, életútját vázolja fel. Egy-két kivételtől eltekintve érvényes a „Halottról jót vagy semmit” köz-

hely, a leírtak alapján az elhunyt képe egyre élesebb, mégis idealizált marad.

Az általános, emberi jellemzők leírása változó terjedelmű lehet. A társadalmi ranglétrán magasabb helyen található személyeket hosszasan mutatják be, a szintén közbecsületnek örvendő, ám kevésbé magas pozíciót betöltőkről röviden, pár szóban, ám minden esetben különböző megfogalmazással élnek. Bár szövegkörnyezetükből kiragadva ezek is üres frázisoknak tűnhetnek (szép, fiatal leány; jó apa; jó lelkű asszony, stb.), a gyászír egyéb elemeivel összefüggésben a korábbiakhoz képest ezen leírásokkal egyre világosabb kép alakul ki bennünk az elhunytrol:

Ma délelött hosszas szenvedés után elhunyt egy szép, fiatal leány, Lenner Mariska, Lenner György iparos 22 éves gyermeke. Csütörtökön délután temetik a Bazár épületben lévő gyásházából. (1898. április 20.)

A régi jó idők egyik tipikus alakja Bedekovics Alajos Baranyavármegye nyugalmazott járási orvosa, f. évi április hó 21-én délben, életének 84-ik évében, a halotti szentségek ájtatos felvétele után végelgyengülésben jobb létre szenderült. Hült tetemei folyó hó 23-án fognak Magyar Üröghön, a halottas lakból, a német-üröghi sirkertben, délután 4 órakor eltakarítani. Az engesztelő szent mise áldozat pedig folyó hó 24-én reggel 9 órakor fog a német-üröghi rom. kath. templomban érette megtartatni. Béke hamvaira. (1893. április 22.)

Ezek a kifejezések gyakran szentimentálisan körülírt, a halál fölött érzett fájdalmat kifejező, érzelmi tartalmat adó megjegyzésekkel is kombinálódhatnak. Ennek köszönhetően jelentéstöbbletet nyer a gyászír, abban már nem csupán a halál tényéről, a temetés helyéről és idejéről, az elhunyt rokonairól értesülünk, hanem mintegy életkép-szerűen láthatjuk a halottat, hozzátartozói körében:

Hamutyák Géza pécsi növendék pap, harmadéves teológus hosszas betegség után 21 éves korában vasárnap reggel ¼ 6 órakor elhunyt. Tegnap

du. 5 órakor helyezték holttestét örök nyugalomra a budai külvárosi temetőben. Szülői Hamutyák Géza uradalmi tisztviselő és neje, szül. Salamon József, áldott lelkű jó fiúkat, a család szeme fényét gyászolják benne, a papnevelő intézet pedig példás jámborságú növendékét gyászolja. Az intézeti előjáróság, tanári kar és ifjúság testületileg vettek részt a temetésen. (1898. április 20.)

Az esti órákban vettük azt a szomorú hírt, hogy Erőssy József köz- és váltó-ügyvéd a délutáni órákban hosszas szenvedés után elhunyt. A megboldogult egyike volt a pécsi társas élet kedvelt alakjainak. Szerény, csendes volt, ki zajtalan tevékenységében életét egészen családjának és ügyvédi hivatásának szentelte. Életének derekán, legszebb férfi éveiben szakította el őt övétől a kérlelhetetlen halál. Halálát neje és két gyermeke siratja. Áldás emlékére! (1893. június 17.)

Jellegüknél fogva ezek az elemek nem választhatók el élesen az életrajz konkrét adataitól, így a jellemzésre használt kifejezések gyakran összeolvadnak a halott életének pontos adataival. Ez néha hosszabb leírást is eredményezhet:

A pécsi magyar királyi posta és távirda-igazgatóság fogalmazója: Kantek Ignác ma halt meg életének 34-ik évében, gyászoló özvegyet és hét kis árvát hagyva maga után. Az igazgatóság egy rendkívül derék és szorgalmas hivatalnokot s a család egy kitűnő apát veszített el benne. Éppen most lett volna segédtitkárrá kinevezve. Halálát egy kelevény okozta melynek operálása után orbáncza támadt. Opris Péter igazgató a beteg látogatásán volt, mikor a jobb sorsa méltó férfiú kilehelte a lelkét. (1893. február 2.)

A pécsi m. kir. pénzügyigazgatóságnak halottja van. Bajnovics Artur pénzügyi titkár életének 44-ik évében, rövid szenvedés után ma virradóra jobb létre szenderült. Az elhunyt titkár, mint kiváló tehetségű s jól képzett pénzügyi tiszt, igen hasznavehető s megbízható tagja volt a pécsi pénzügyigazgatóságnak. A legfontosabb ügyekben szerkesztendő felterjesztéseket rendszerint reábízták s ő volt a személyi ügyek állandó előadója. Minden-kivel szemben előzékeny és udvarias modora rokonszenvessé tette személyét. Utóbbi időben búskomorság vett rajta erőt s visszavonultan élt. Halálának oka az orvosi jelentés szerint tüdővizényő volt. Eperjesen élő neje és tizenöt éves leánykája, nemkülönben fivére, Bajnovits Ármin pécsi kir.

albíró gyászolják. Hült tetemét holnap délután teszik nyugalomra a pécsi városi kórházból. (1898. május 4.)

A pontos életrajzi elemek megjelenése a gyászírban bizonyítéka annak, hogy az nem csupán kötelességszerűen, tartalmatlan formulák ismétlésével, egyfajta értelmét, jelentőségét vesztett szokásmaradvány, hanem fontos szerepe van abban, hogy a halottas szokások egy darabjaként elősegítse a halálesettel megtört szociális tér újrendezését, azzal, hogy általuk az elhunyt alakja, mint egykor volt, másoktól élesen elkülönülő személyé jelenik meg.

Az életút többféle részletével találkozhatunk a konkrét adatok között. Terjedelemtől függően ezek néhol együttesen fordulnak elő, néhol csak egyet-egyet találunk belőlük. A dátumszerűen pontos, hosszas leírásoktól, a társadalomban betöltött pozíciók leírásán keresztül a szinte próza-szerűen leírt momentumokig sorolhatjuk be ezeket.

Egyes esetben az életútból csupán kiragadott pillanatok felidézésével színesedik a gyászír:

Jeszenszky Tódor ibafai földbirtokost mélyen sujtotta a sötét gyász, szeretett leánya, Dóra ma reggel 6 órakor jobb létre szenderült. A 16 éves szép leány a telet városunkban töltötte; Herczenberger József tánciskolájába járt. A mint értesültünk meghalt és agyhártyagyulladás támadt. A leggondosabb ápolás sem menthette meg; a könyörtelen halál letörte megénk egyik legszebb virágszálát. Hült hamvait vasárnap délután 3 órakor teszik örök nyugalomra Ibofán a családi sírboltba. (1893. február 11.)

Sántha Gabriella, férj. Faltay Andorné, Sántha István a magy. Ipar és kereskedelmi bank jogtanácsosának leánya, két kis gyermek hátrahagyásával, f. hó 9-én 22 éves korában meghalt Budapesten. Hült tetemeit f. hó 12-én teszik az örök nyugalom helyére Nagy-Szalontán. Az elhunyt egy pár év előtt rokonait látogatva, a pécsi jótékony nőegylet által akkor rendezett műkedvelői előadáson a "vizitündérek" című életképben részt vett szépségével és kedvességével vonta magára a közönség figyelmét. A

megboldogultban Peitler Imre pécsi kir. törvényszéki bíró neje szül. Cseresnyés Eteleka unokanővérét gyászolja. (1898. január 12.)

Alkalmanként ezek a momentumok voltaképpen a halál okához köthetők, mivel túl a pillanatfelvétel-szerűségeen valójában az elhunyt utolsó napjára koncentrálnak:

Hoffman Lajos bútorgyárost mély gyász érte. Testvéröccse Hoffman Gyula tegnap este hirtelen kimult. A fiatal, alig 33 éves egészséges férfi, még vacsora előtt is igen jól érezte magát. Az esteli elköltése után nyugalomra hajtotta fejét s föl sem is ébredt többé. A hirtelen halált szívszélhűdés okozta. A megboldogult hűlt hamvait ma délután teszik örök nyugalomra a budai külvárosi sírkertben lévő családi sírboltba. Béke poraira! (1893. augusztus 19.)

Ma reggel elhunyt a kisasszonyfai plébános, Kislégi Nagy Sándor, életének 59-ik évében, áldozó papságának 36-ik évében. Az elhunyt plébánosnak utolsó napjait elkeserítette a kisasszonyfai plébániáért folytatott korteskedés, mely arra a nyilatkozatra indította a jólelkű nagybeteg plébánost, hogy hagyják a korteskedést halála utánig. Erre a halálra nem sokáig kellett várakozni. E hó 9-én délután 2 órakor helyezik örök nyugalomra a kisasszonyfai temetőben. (1898. április 8.)

Az életrajzból néha csak az elhunyt társadalomban betöltött rangját, fontosabb pozícióit emelik ki:

Az izményi ág. Hitv. Ev. Gyülekezetnek gyásza van, mert szeretett lelkészük Bergmann Lajos, a koronás aranyéremkereszt tulajdonosa életének 86-ik és lelkészi működésének 62-ik évében, rövid szenvedés után elhunyt. Nagyszámú közönség és sok lelkész társa elkísérte utolsó útjára. (1893. május 14.)

Dátumszerűen pontos vagy az elhunyt munkásságát bemutató, mégis kiragadott adatokat tartalmazó gyász hírekkel is találkozhatunk:

Tegnap éjjel hosszas szenvedés után elhunyt Haberényi Gusztáv magánzó, életének 63-ik, boldog házasságának Gáspár Katalinnal 24-ik évében.

Az elhunyt vagyonos polgára volt a városnak, ki több vállalatnak alapításában vett részt, melyek közül nem egy ma is fennáll. Így alapítótársa, egy ideig tulajdonosa volt a „Fünfkirchen Zeitung”-nak is. *Házassága gyermektelen maradt. Temetése f. hó 9-én délután 3 órakor fog a Mária utca 31 sz. házból végbemenni. (1898. február 9.)*

Szerényi Gyula závodi plébánost ma helyezték nagy részvét mellett örök nyugalomra. Az elhunyt plébános 1848-ban született, 1872-ben szenteltetett pappá 6 év óta volt závodi plébános. (1893. május 21.)

Az elhunyt teljes életrajzának leírása viszonylag ritka, és annak többféle megoldásával találkozhatunk. Az egyik lehetőség, hogy kizárólag a pontos adatokat, születési időpontot, helyet, az elvégzett iskolákat, a tanulmányok utáni munkáit, betöltött pozícióit, házasodását, stb. felsorolásszerűen közlik, így egy világos íven láthatjuk a bejárt életutat. Erre az egyik legszemléletesebb példa Horváth Antal plébános gyász-híre:

Az egyházmegyét ismét gyász érte. A régi gárda egy ismert és általánosan tiszteletnek örvendő alakja dőlt tegnap a sírba. Horváth Antal szakcsi plébánosról vesszük a gyászjelentést, a ki vasárnap virradóra hosszú szenvedés után életének 77 éves korában elhunyt. Horváth Antal 1815-ben született a vasvármegyei Miskén. Középiskolai tanulmányait Szombathelyen végezte. Onnan Pécsre jött a budapesti közp. Papnöveldebe került, a hol a teológiát végezte. 1838-ban szentelte őt pappá Bőle András szombathelyi püspök. Mint káplán Kurdon, Hógyészen és Mindszenten teljesítette hivatását. 1843-ban Seitovszky pécsi püspök mennyiségtani tanárrá nevezte ki a pécsi lyceumba, 1848-ban pedig szakcsi plébánossá. 1851-ben a kerület esperese lett, 1863-ban zsinati vizsgáló, 1888-ban aranymiséje alkalmából pedig jelenlegi püspökünk a tiszteletbeli kanonoki címmel tüntette ki. Ezután betegeskedni kezdett, a melyből tegnapelőtt szabadította őt ki a halál. Általános részvét környezi a derék és közkedveltségű áldozópap halálát. (1892. december 7.)

A halálhír közreadásakor az életrajzba a kronologikus dátumszerű leírásba néhol már-már regényszerűen beleszövik az elhunyt életének

egy-egy pillanatát, így a sima leírás anekdotikus színezetet ölt, mindez még érzékletesebbé teszi az egykori élő személyt:

Az itt állomásozott cs. és kir. 10-ik számú huszár ezrednek nagy gyásza van; f. év február hó 25-én hunyt el ugyanis a helybeli cs. és kir. csapatkórházban Szluka Frigyes I-ső osztályú kapitány. A megboldogult városunk szülötte volt, s az utóbbi időben Siklóson, Pécsváradon és Mohácson állomásozott. Tisztársai szerették, a polgárok becsülték, a közhuszárjai rajongtak érte. Egész élete láncolata a szerencsétlenségeknek: 1870-ben jött ki a pionir hadapród iskolából. Mint fiatal hadapród Klosterneuburgban a befagyott Dunán korcsolyázott, a jég azonban beszakadt és ő a jég alá merült. Mindenki elveszettnek hitte. Szerencséje azonban, hogy vagy tíz lépésre lejjebb volt egy lék vágva, ahonnan a vizet merték; ott fölbukkant és társai kimentették. 1873-ban, mint a 9-ik huszárezred hadnagya Sopronban volt a lovagló tanfolyamban. Lovaglás közben oly szerencsétlenül esett le lováról, hogy jobb lábát kitörte. 6 hétig kellett neki az ágyat őrizni; ezalatt tisztí szolgája, a szomszéd boltban beteg gazdája nevére csinálta a kontót s midőn Szluka hadnagy felgyógyult s ínasát e könnyelműségért felelősségre vonta, a szolga fejében szörnyű elhatározás fogamzott meg. Másnap reggel 6 órakor ugyanis belopódzott alvó gazdája szobájába s a védtelen hadnagy nyakán egy borzasztó vágást tett éles borotvával. Elakarta a torkát metszeni. Az erőteljes hadnagy azonban az orgyilkos kezeit megragadta s így a vágás nem volt halálos. Az inast a hadbíróság kötél általi halálra ítélte. 1883. január 1-én a 10-ik huszárezredhez tétetett segéd-tiszti minőségben. 1886-ban az ezreddel haza tért megyénkbe. Rendkívül utánzó képességgel volt megáldva, s adomázó talentuma pláne fenomenális volt. A megboldogultnak édes atyja, a ki nyugdíjazott százados kezelő tiszt, már évek óta fekvő beteg, hű neje odaadó ápolásának köszönheti életét. A szegény édes anya csak most tudta meg egyetlen fia betegségét s egyszersmind a szörnyű valót. (1893. március 28.)

Három esetben több hasábot betöltő gyász híreket is találtam. Mind a három személy fontos szerepet töltött be Pécs városának életében. Az Aradi Gerő színikazgató, Lechner Gyula rendőrfőkapitány valamint Cseresnyés Sándor, a pécsi királyi ítélőtábla tanácselnökének halálhír-

ében több közös jellemző is van, bár Aradi Gerő külön érdekességgel szolgál.⁵⁷ Mindhárom elhunyról több, egymást követő lapszámban jelent meg hír.

Lechner Gyula esetében először a haldoklásról tudósít a Pécsi Napló, majd közzéteszik halálhírét és szószerinti átvételben a család valamint a városházának „Gyászjelentését”, végül, mivel a főkapitány Linzben hunyt el, temetéséről is hosszabban írnak.

Cseresnyés Sándor esetében először a halálesetről tudósít a lap, hosszan, részletesen, a legaprólékosabb esetet is leírják, így a tanácselnök utolsó estéjéről is kimerítő beszámolót olvashatunk. A gyász hír a tömör életrajz majdnem mindegyik jelentősebb elemét tartalmazza. Az általánosnál hosszabb bevezető vezeti fel a hírt, természetesen megnevezik az elhunytat is, személyes tulajdonságainak bemutatása részletező, életútját iskoláitól Pécsre kerüléséig mutatja be, regényszerűen meséli el a tanácselnök utolsó estéjét, amit barátaival színházban töltött. A hírt a család által kiadott Gyászjelentő zárja, a búcsúformula pedig kifejezetten terjengősnek tekinthető. Az ezt követő lapszámban szintén szószerinti átvétellel jelentetik meg a királyi ítélőtábla gyászjelentését, végül a temetésről készült tudósítással találkozunk, amiben hosszasan sorolják fel a jelenlévőket.

Az Aradi Gerőről szóló hír nem teljesen illik a sorba, ugyanis az nem az egykori színigazgató haláláról szól, hiszen a színigazgató a vizsgált időszak előtt hunyt el. Aradi Gerő végakarata az volt, hogy Szegeden, felesége mellett temessék el. Az exhumálásról, az átszállításról hozzátartozói jelentést adtak ki, ami formailag megegyezik a más hírekben közölt Gyászjelentő lapokkal. Három hírben a Pécsi Napló az exhumálás, valamint a temetés viszontagságairól tudósítja olvasóit.

⁵⁷ Terjedelmi okokból itt egyiket sem adom közre, érdekességük miatt Aradi Gerő és Cseresnyés Sándor halálhírét lásd a mellékletben.

A gyász hír összes eleme közül talán ez a kettő – az elhunyt jellemzése valamint az életrajzi elemek közzététele – mutatja be legjobban, mi is adja meg a gyász hírek jelentőségét. Természetesen mindegyik elem többé-kevésbé hozzájárul ahhoz, hogy bennük az elhunyt mint individuum jelenjen meg, mégis az elhunyt jellemzésére használt kifejezések, valamint az életrajz pontos adatainak felsorolása által válik világossá, hogy a halálesetről szóló tudósítások jelentősége nem merül ki a kulturális szokások köteleességszerű teljesítésében.

A családi gyászjelentő átvétele

Viszonylag nagy számban (15 darab) találtam olyan gyász hírt, amelybe szószerint emelik át a halálesetről kiadott gyászjelentő lapot. Ezen hírek nagy része szűkszavú, a „következő gyászjelentést vettük” bevezető mondaton túl csupán a gyászjelentés szövegét tartalmazza. Három olyan példát találtam, amely ötvözi a fentiekben már bemutatott gyász híreket, megtartva annak pár elemét, azt mintegy kiegészíti a családi jelentéssel.

Egy derék jó családapa, a felekezeti közügyek buzgó, önzetlen munkása távozott el az élők sorából. Fischer Mór halála nemcsak hanem az izraelita hitközséget is, melynek odaadó, önzetlen, ingyenes tisztviselője volt az évek hosszú során, keményen sujtotta. A családon kívül a hitközség a következő gyászjelentést adta ki: „A pécsi izr. hitközség és Cherwa-Kadisa előjárósága fájdalommal telt szívvvel jelenti Fischer Mór urnak, a hitközség és a szent-egylet érdemes előjárósági tagjának és a hitközségi iskolaszék buzgó gondnokának folyó évi április hó 3-án esti fél 7 órakor a hitközségi ügyek terén tettdús életének 59 évében történt gyászos elhunytát. A dicőült tetemei folyó hó 5-én szerdán délután 3 órakor fognak örök nyugalomra tétetni. Az izr. hitközség és Cherwa-Kadisa előjárósága. Béke lengjen porai felett.” (1893. április 5.)

Későbbi kutatás izgalmas témája lehetne az ilyen gyászjelentők valamint az azok alapján készült újsághírek összehasonlítása, ami során kiderülne, a hír írója milyen információkat szőtt maga bele a tudósításba, mik azok, amiket átemelt a családi gyászjelentőkből.

A gyászoló rokonság

Fontos, állandó része még a gyász híreknek a hozzátartozók, rokonság felsorolása. Többnyire a záróformula előtt, a hír legvégén találkozhatunk az elhunytat gyászolókkal, helyenként csak a rokonsági fok megjelölésével és név szerint említve őket.

Ma reggeli 8 órakor hirtelen elhunyt Futyma Jakab az Engel féle gőzfürdőnek egy emberöltőn át hűségese pénztárosa. Özvegyén kívül fia, Emil a 44. Gyal. Ezred hadnagya, leányai, Sarolta, a pécsi polgári leányiskola kitűnő tanítónője, Anna, postakezelő és mostohafia, Frosch Károly, állami főgymnásiumi tanár Nagy-Szebenben gyászolják. (1898. március 23.)

Ma elhunyt Pécssett Matyus János szabómester életének 62. Évében. Felesége, szül. Borka Mária és leánya gyászolja az elhunytat, kit holnap délután 5 órakor helyeznek örök nyugalomra. (1898. április 23.)

Az elhunyt közvetlen hozzátartozóit nem mindig nevezik meg nevük szerint, leggyakrabban csak a rokonsági fokkal kerülnek említésre:

Tegnap este elhunyt életének 56-ik évében Schwarz Alajos nyugalmazott bányatiszt. A megboldogult gyászoló özvegyet és két fiut hagyott hátra. Temetése holnap délután lesz a főutczai 4. Számu házból, gyászmisét pedig hétfőn reggel fél 8 órakor tartják meg az ágostontéri templomban. (1893. február 11.)

Ma reggel hunyt el Pécssett özv. Fürst Henrikné szül. Welisch Teréz éltének 82-ik évében. A megboldogultat a nagyszámu rokonság között 16 unoka és 15 dédunoka siratja. A siratott dédanyát vasárnap temetik el délután 3 órakor a szigeti országút 80. Számu halottas házból. (1893. április 22.)

A halott, mint egykori emberi élet bizonyos, adott, szűkebb és tágabb szociális térben helyezkedett el, ennek megfelelő szerepekkel, kötelességekkel. Az elhunyt rokonainak név szerinti vagy nevük mellőzésével történő felsorolásának fontossága abban rejlik, hogy ezáltal kijelölhető azok köre, akik úgymond felelősséggel tartoznak az elhunyt iránt. Pontosan körülhatárolttá válik az a tér, amit a haláleset megtört, amit a temetéssel, a gyászszertartással újra kell rendezni.

Záróformulák

Mindegyik gyászhiért egy párszavas tömör mondat, záróformula zárja le. Ezek nagyrészt megegyeznek a ma is használatos kifejezésekkel. Ilyenek a „Nyugodjék békében!”, az „Áldás emlékére!”, a „Béke poraira” vagy a „Legyen neki könnyű a föld!”. Ritkábban ezeknél bővebb mondat kerül a hír végére:

Meghatott részvéttel értesültünk, hogy Taiss Józsefné hosszas és kínos szenvedés után ma az esti órákban elhunyt. Legyen neki könnyű a föld, s találja a hosszas szenvedés után nyugalját a fiatal nő. (1893. június 28.)

Tegnap tették örök nyugalomra Kerner János kéméndi tanítót – írja tudósítónk – nagy részvét mellett. Kerner János a népnevelés ügyének kiváló buzgalmú munkása volt; szeretettel, odaadással s hivatottsággal töltötte be nehéz föladatát. Az elhunyt a zenészet terén is szerzett érdemeket. A kérlelhetetlen halál 64 éves korában ragadta el a jó öreg urat, ki 41 éven át volt Kéménd község érdemes tanítója. Ő, az atyja és nagyatyja együttvéve 106 évet töltöttek mint népnevelők a község szolgálatában. – Áldás és béke a derék férfiú megsiratott hamvaira! (1893. január 8.)

Különösen hosszas és terjedelmes zárómondatok csak a társadalmi életben kiemelt szerepet betöltők halálát jelentő gyászír végére kerül. Ilyen a már említett Cseresnyés Sándor halál esetét jelentő hír:

Az Isten adta, az Isten el is vette! A halál a Mindenható örök rendelése: bár mély fájdalommal, sebzett szívvel, de a hit balzsamával gyógyítva a sajgó sebeket, vigasztalódva a részvét melegénél - meg kell nyugodni a végzetben! Legyen áldott az elhunyt édes-fájó emléke! (1893. július 6.)

Következtetés

A gyászírakban található elemek, azaz a tömör életrajz elemei tehát nemcsak körülírnak és információt nyújtanak, hanem a társadalom, a gyászolók számára a halottal való kapcsolattartásnak – a szociális tér helyreállításának – első lépései is. Azáltal, hogy bemutatják az elhunyt életét, személyiségét, mintegy maguk között tartják, ugyanakkor elhelyezik egy új térbe, fenntartva a kettő közötti határ átlépésének lehetőségét.

Összegzés

Elemzésem során Rithman-Augustin tanulmánya alapján bemutatta, mi teszi a lapokban megjelenő gyász híreket unikummá, mi adja azok jelentőségét. Az adott közösség társadalmi rendjének helyreállítására azért bizonyulnak különösen alkalmassá, mivel megvan bennük a lehetőség, hogy más-más elemekkel, hosszabban-rövidebben az elhunytat mint individuumot jelenítsék meg. Az eszközt, amivel ez elérhető, tömör életrajznak, az angol kifejezéssel élve „core biography”-nak nevezhetjük. Bár a halálesetet jelentő tudósítások bizonyos szinten sztereotipizáltak, a vizsgált korban komoly jelentőséggel bírtak, hozzájárultak a szociális rend fixálásához, a halállal fellépő aszociális tér megszüntetéséhez.

A 19. század végének legjelentősebb pécsi napilapja, a Pécsi Napló rendszeresen tudósított a város polgárainak haláláról. Ezen gyászjelentések feltehetően nem mutatnak lényegi különbségeket a kor más helyi kiadványaiban közzétett gyász hírekkel. A benne található, az elhunyt életrajzát bemutató különféle elemek vélhetően tükrözik a vizsgált időszakban kiadott gyászjelentő cédulák tartalmát is. Ezek az elemek tömörségük, kivonatosságuk dacára alkalmasnak bizonyulnak arra, hogy a névtelenségből mintegy kiemeljék az elhunytat, bemutatva életének egyes momentumát, felvillantva személyiségének egyes jellemzőit. A bemutatott pár példa elemzésével felvázolható egyfajta megközelítési mód, hogy további kutatással szélesebb összefüggéseket fedezhessünk fel mind a helyi társadalmi viszonyokat, mind a tágabb, kulturális kölcsönhatásokat illetően.

Szakdolgozatom terjedelménél fogva itt csak egy rövidebb, a teljesség igényét nélkülöző alapvető elemzésre nyílt lehetőség. Ahhoz, hogy megállapításaimat biztosabb alapok birtokában tegyem meg, szükség lesz a későbbiekben a vizsgált időszak bővítésére, további gyász hírek

összegyűjtésére. Emellett elengedhetetlen egy nagyobb adatbázis alapján egy statisztikai elemzés elvégzése. Témámból kiindulva más, eddig még nem érintett területen is folytathatók kutatások (temetési szokások, a gyász esetén mozgósított rokoni kapcsolatok, a gyászt érintő gazdasági vonatkozások, a temetés rituális ökonómiája stb.), amik sok hasznos információval szolgálhatnak a halállal esetén kialakított kulturális intézmények megértéséhez.

Bibliográfia

- Aknai Tamás: *Pécs*. Pécs, Változó Világ Könyvtár 12. 1997
- Ariés, Philippe: *Gyermek, család, halál*. Budapest, Gondolat. 1987
- Balassa Iván: A magyar temetők néprajzi kutatása. *Ethnographia* LXXXIV. 1973. 235-242.
- Bausinger, Hermann: *Népi kultúra a technika korszakában*. Budapest, Osiris. 1995
- Berger, Peter L.–Luckmann, Thomas: *A valóság társadalmi felépítése*. Budapest, József. 1998.
- Bezerédy Győző: *Képek Pécs történetéből. 1686-1948*. Pécs, Baranya Megyei Idegenforgalmi Hivatal. 1977.
- Bezerédy Győző: A városkép és városszerkezet alakulása Pécsen. In: *Baranyai helytörténetírás*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár. 1982. 265-293.
- Bíró A. Zoltán: Az esély esélyéről. *Replika* 1994/13-14. 1994. 131-134.
- Bosnyák Sándor: *A bukovinai magyarok hitvilága I*. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport. 1977.
- Bosnyák Sándor: *A moldvai magyarok hitvilága*. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport. 1980.
- Bosnyák Sándor: *A bukovinai magyarok hitvilága II*. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport. 1984.
- Böszörményi Zoltán: A haldoklás és a halál. *Új Írás*. 1979/5. 8-97.
- Burgyán Miklós: Magyarországi szív alakú sírjelek. *Ethnographia* LXXXIII. 1972. 330-344.
- Burke, Peter: A populáris kultúra a történettudomány és az etnológia mezsgyéjén. *Ethnographia* XCV. 1984. 362-373.
- Chastel, André: *Fabulák, formák, figurák*. Budapest, Gondolat. 1984.
- Csalog József: A hazajáró halottak elleni védekezésnek egy különös esete Gerjénből. *Ethnographia* LXI. 1950 231-233
- Csorba Csaba: *Pécs*. Budapest, Panoráma - Magyar városok. 1983

- Dankó Imre: A funerátor. In: Dankó Imre–Küllös Imola (szerk.) *Vallási Néprajz* 3. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport. 1987. 325-340.
- Deák Ferenc: Gyászjelentő lapok a csernátoni temetési szokásokban. *Ethnica* 2002. IV/3. 136-138.
- Fejős Zoltán: Esélyekről: elmélettel vagy anélkül. *Replika* 1994/13-14. 1994. 135-138.
- Fejős Zoltán: Az átmeneti rítusok – Arnold van Gennep elméletének vázlata. *Ethnographia* XC. 1979. 406-414.
- Geertz, Clifford: Sűrű leírás. In.: Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Osiris. 1994. 170-199.
- Gennep, Arnold Van: *The Rites of Passage*. Chicago, University Of Chicago. 1960.
- Györffy István: Nagykunsági fejfák. *Néprajzi Értesítő* VIII. 1907.94-105.
- Halász Nátán: *A kegyelet forrása*. Budapest, k.n. 1902
- Halmai Róbert: *Oké, Bodri! Avagy régi- és új szemlélet a néprajztudományban*. Kézirat. 2000.
- Heidegger, Martin: *Lét és idő*. Budapest, Gondolat. 1989
- Hiuzinga, Johan: *A középkor alkonya*. Budapest, Európa. 1979
- Hofer Tamás (szerk.): *Történeti antropológia*. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport. 1984.
- Hoppál Mihály–Novák László (szerk.): *Halottkultusz*. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport. 1982
- Jung Károly: *Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások*. Újvidék, Fórum. 1978
- Jung Károly: A kiházásítatlanok halotti koronája. *Ethnographia* XL. 79-98. 1980.
- Kamper, Dietmar–Wulf, Christoph (szerk.): *Antropológia az ember halála után*. Budapest, Jósöveg. 1998.
- Kast, Verena: *A gyász*. Budapest, T-Twins. 1995.

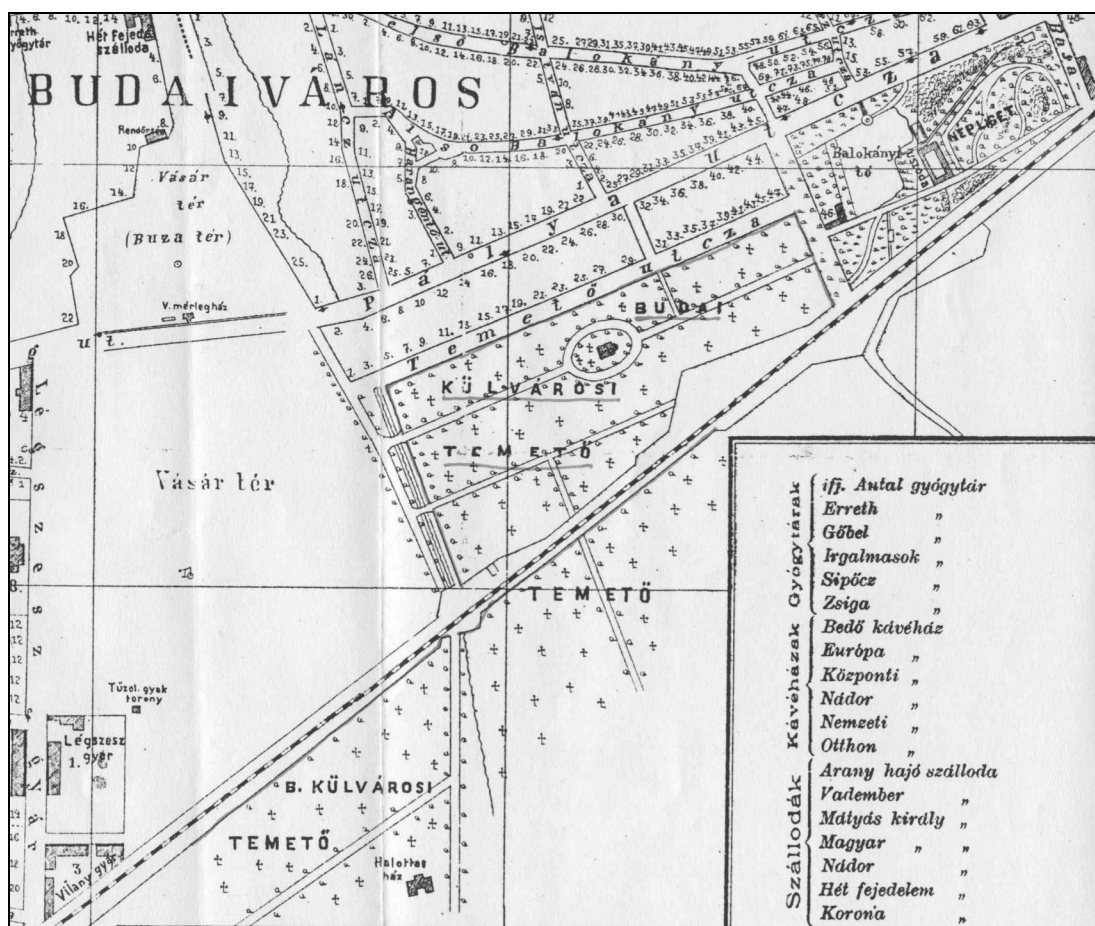
- Katus László: Pécs népessége 1848-1920 között. In: *Tanulmányok Pécs történetéből I.* Pécs, Pécs Történetéért Alapítvány. 1995 39-94.
- Keszeg Vilmos: Századeleji gyászjelentő lapok. In: *Kriza János Társaság Évkönyve.* Kolozsvár, 1999. 12-25.
- Kocsis Gyula: A gyászjelentés szerepe egy mezővárosi társadalom kapcsolatrendszerében. *Ethnographia* 110. 1991 145-159.
- Kodolányi János: Adatok Kápolnásfalu temetkezési szokásaihoz. *Ethnographia* LVIII. 1947.127-129.
- Kunt Ernő: *Hiedelemrendszer és társadalmi parancs.* Hiedelemkonferencia. Visegrád, k.n.1975.
- Kunt Ernő: *Temetők az Aggteleki karszt falvaiban.* Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem. 1978.
- Kunt Ernő: *A halál tükrében.* Budapest, Magvető. 1981.
- Kunt Ernő: *Temetők népművészete.* Budapest, Gondolat. 1983.
- Kunt Ernő: *Az utolsó átváltozás.* Budapest, Gondolat. 1987.
- Kunt Ernő–Szarvas Zsuzsa (szerk.): *A komplex kultúrakutatás dilemmái a mai Magyarországon: az antropológiai megközelítés esélyei.* KVAT füzetek 1. Miskolc, Miskolci Egyetem. 1993.
- Kübler-Ross, Elisabeth: *A halál és a hozzá vezető út.* Budapest, Gondolat. 1988.
- Lajta Béla: A temető művészete. *Magyar Iparművészet.* 1914. 121.
- Lakner Judit: *Halál a századfordulón.* Budapest, MTA Történettudományi Intézet. 1993.
- Macho, Thomas H.: A hiányzás botránya. In: Kamper, Dietmar–Wulf, Christoph (szerk.): *Antropológia az ember halála után.* Budapest, Jósöveg. 1998. 79-101.
- Madas József: Pécs régi temetkezési helyei. *JPM Évkönyve* 32. Pécs. 1987. 61-82

- Malinowski, Bronislaw: *Baloma. Válogatott írások*. Budapest, Gondolat. 1972.
- Márf Attila: Baranya vármegye egyesületei (1867-1914). *Baranyai Helytörténetírás* 1985/6. Pécs, Baranya Megyei Levéltár. 1985. 193-214.
- Márf Attila: Pécs szabad királyi város dualizmus kori egyesületeinek vizsgálata (1867-1895). *Baranyai Helytörténetírás*. 1989/2. Baranya Megyei Levéltár. 1989. 133-161.
- Nagy Dezső: *A magyar fejfák és díszítményeik*. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport. 1974.
- Nagy Zoltán: *Vita a néprajztudomány körül*. Kézirat. 1993.
- Niedermüller Péter: Új törekvések a magyar néprajzban. In: Mohay Tamás (szerk.): *Közelítések*. Debrecen, Ethnica. 1992. 353-369.
- Niedermüller Péter: Paradigmák és esélyek, avagy a kulturális antropológia esélyei Kelet-Európában. *Replika* 1994/13-14. 89-129.
- Niedermüller Péter: Empírikus kultúrakutatás, avagy az antropológia esélyei Kelet-Európában. In: *A komplex kultúrakutatás esélyei a mai Magyarországon*. KVAT füzetek 1. Miskolc. 1993. 27-84.
- Polcz Elaine: *Ideje a meghalásnak*. Budapest, Magvető. 1989.
- Polcz Elaine: *Gyászban lenni*. Budapest, Pont kiadó. 2000.
- Radnóti Ilona: Temetkezési szokások a dualizmus kori Pécs zsidóságánál. *JPM Évkönyv* 43. 1998. 181-192.
- Rihtman-Auguštin, Dunja: Biographic Items in Yugoslav and Italian Death Notices. In: Hofer Tamás-Niedermüller Péter(szerk.). *Life History as Cultural Construction/Performance*. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport. 1988. 310-325.
- Sebestyén Károly: Háromszéki sírkövek. *Néprajzi Értesítő* VIII. 1907. 105-110.

- Sebestyén Károly: Székelyföldi kopjafák és sírkeresztek. *Néprajzi Értesítő* VI. 1905. 103-107.
- Solymossy Sándor: Ősi fejfaformák népünkénél. *Ethnographia* XLI. 1930. 65-84.
- Szabó Péter: „Szomorodott szívvel tudatjuk...” *Jell-Kép* 1981/1 29-36.
- Szabó Péter: Gyászjelentések a 19. században és a 20. század elején. *Ars Hungarica*/1. Budapest. 1983. 87-92
- Szirtes Gábor: *A milleniumi Pécs*. Pécs, Pro Pannonia. 2000.
- Tátrai Zsuzsanna: „Gyász”. In: *Néprajzi Lexikon* 2. Budapest. Akadémiai Kiadó, 1979. 339-340.
- Végh Kálmán: *A holtak iránti kegyelem hajdan és most*. Budapest, k.n. 1891.
- Virt István: *Halállal kapcsolatos szokások és hiedelmek Zóboralján*. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport. 1987.
- Viski Károly: Mi a kopjafa? *Néprajzi Értesítő* XI. 1910. 221-224.
- Viski Károly: Szalontai fejfák vésett díszítései. *Néprajzi Értesítő* XIV. 1913. 68-76.
- Voigt Vilmos: Diskurzus, vita, kommentár, reflexiók, stb. *Replika* 1994/13-14. 160-167.
- Zentai Tünde: Nádudvardi sírjelek. *Ethnographia* LXXXIV. 1973. 305-309.
- Zentay János: Ormánsági fejfák. In: *A JPM Évkönyve*. 1963. 277-293.

Melléklet

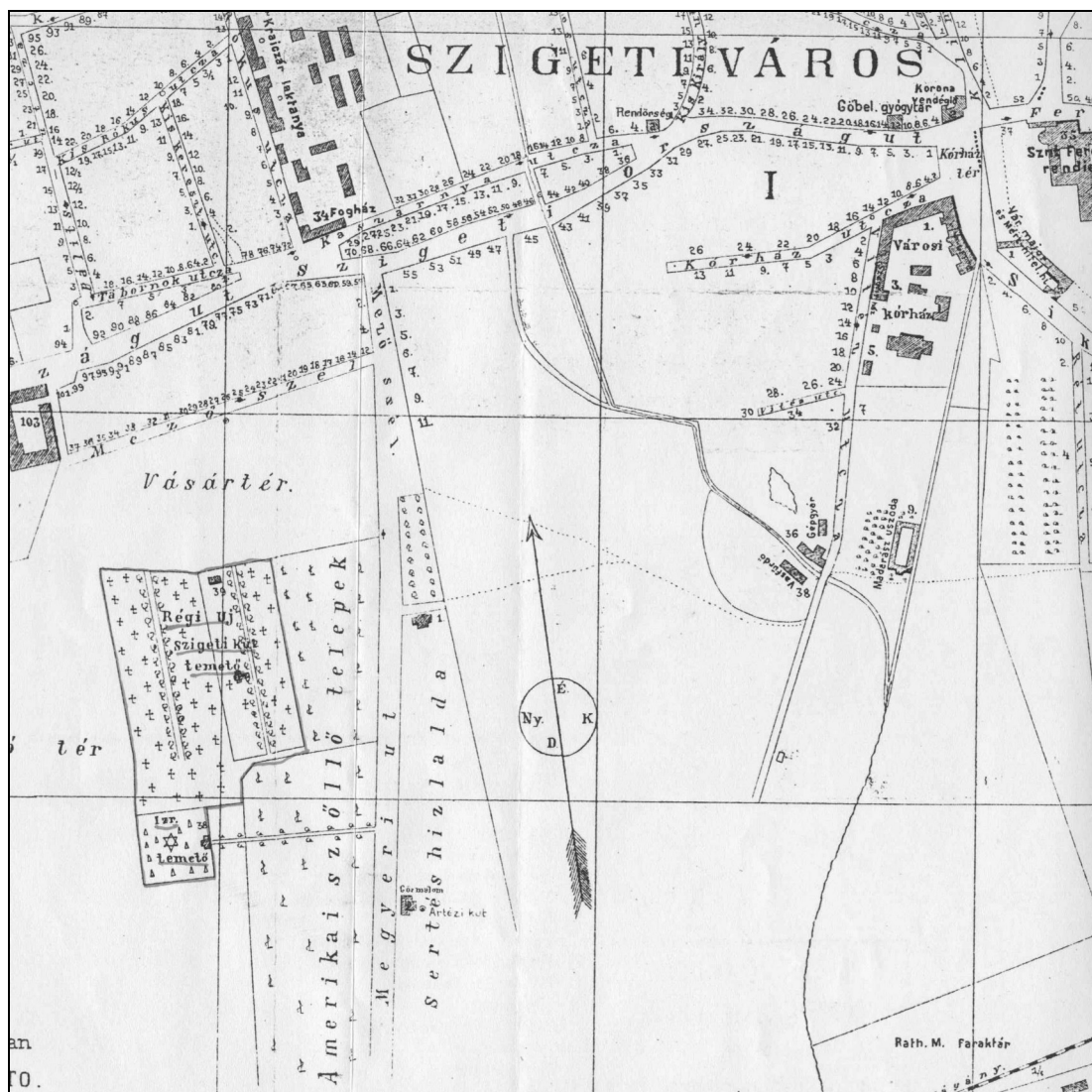
1. ábra

A Budai-külvárosi temető egy 1895-ös térképen

A temető a térkép közepén valamint bal alsó sarkában látható, tőle keletre a ma is működő Balokányi-liget.

2. ábra

A Szigeti-külvárosi valamint az Izraelita temető egy 1895-ös térképen

A kép baloldalán a két temető, fent a Régi- és Új temető, tőle délre az Izraelita sírkert. A kép jobb felső sarkában a Kórház-tér

Aradi Gerő exhumálásával kapcsolatos hírek a Pécsi Naplóban

Aradi Gerő hamvai. Beteljesült a kívánsága néhai jó Aradi Gerőnek, az elhunyt érdemes szinigazgatónak. Mikor a derék öreg elfáradt a munkában; mikor testét, lelkét összetörte a hosszas szenvedés, gyakran mondogatta, hogy Szegeden akar megpihenni holtig siratott kedves halottja, áldott felesége mellett. Az volt az utolsó kívánsága is, hogy oda temessék. Most teljesítik ezt a végső akaratát, s mint a rokonság bennünket értesít: Oraviczáról ideiglenes nyugvóhelyéről folyó hó 27-én átviszik hamvait a szegedi temetőbe. Az átszállításról kiadott családi jelentés így szól: - "Az Istenben boldogult felejtetetlen jó atyának, testvérének, a 28 éves szinigazgatónak, Aradi Tzutz Gerőnek hamvai ideiglenes nyugvóhelyéről, az oraviczai sírkertből Szegedre, 1893. évi február hó 27-én fognak átszállítani s ugyanott február hó 27-én, d.u. 3 órakor a volt osztrák állami indóháztól a róm. kath. sírkertben örök nyugvó helyére helyeztetni. E végtisztességről az elhunyt rokonai, barátai, pályatársai tisztelettel értesítettnek. Áldás és béke poraira! Szeged, 1893. Február 20. AradiTzutz Emilia, Aradi Tzutz Géza mint gyermekei. Tzutz Frigyes, mint testvére. Dr. Egry Béla, mint veje. (1893. február 24.)

Aradi gerő hamvait – mint nekünk távirják – ma hozták Szegedre, s az ismerősök, rokonok és tisztelők nagy részvéte mellett délután helyezték örök nyugalomra a Marilla völgyébe, a megboldogult tudvalevőleg még életében óhajtott, hogy halála után ide temessék. (1893. március 1.)

Aradi Gerő exhumálása. Aradról írják: Aradi Gerő volt pécsi szinigazgatónak hamvainak az oraviczai temetőből Szegedre szállítása tegnap ment végbe nagy pompával. Az aradi szintársulatot Pethes Imre, Szt.-Némesh József, Gergely József és Hajdu István képviselték. A boldogult szinigazgató hamvait Oraviczán kedden délelőtt 10 órakor tették vasútra, mikor is az aragi szintársulat képviselőin kívül az elhunyt fia Aradi Géza jelenlegi aradi szinigazgató kísérte a holttestet, melylyel csak hétfőn érkeztek Szegedre. A temetés délután 3 órakor ment végbe nagy részvét mellett. – A temetést Csutak Károly aradi temetkezési intézete rendezte. Az indóház előtti téren nagy közönség volt. A koporsóra koszorút tettek az aradi és szegedi

szintársulat tagjai valamint *Bács Károly* a debreczeni szintársulat tagja, az elhunyt egykori kebelbarátja. A gyászkoCSI mellett két hosszú sorban a szegedi szintársulat tagjai fáklyát vittek. A hosszú gyászmenet az iskola-utczán és Széchenyi-téren haladt végig. A színház előtt megálltak a koporsóval s a szegedi ref. Lelkész emelkedett szavakban mondott imát. Utána *Pethes Imre*, az aradi szintársulat tagja, bucsuztatta el a megboldogult szinigazgatót az aradi szintársulat nevében. A temetőben *Péchy Kálmán* a szegedi szintársulat nevében mondott istenhozzádot, majd a szegedi szintársulat karszemélyzete énekelt gyászdalokat. Mint értesültünk *Krecsányi Ignác* szinigazgató Aradi Gerőnek már megrendelte a siremléket, melynek ünnepélyes leleplezése november 1-én megy végbe. Ezen ünnepélyen a központ is képviselteti magát. (1893. március 3.)

Cseresnyés Sándor halálával kapcsolatos hírek a Pécsi Naplóban

Cseresnyés Sándor. A királyi tábla, a királyi törvényszék s a „Nemzeti Casino” épületén Hiób gyászosan lengő fekete lobogója szomorú hírt jelent. Hirtelen, váratlanul csapott le közénk a halál angyala s elszólította körünkől társadalmunk egy kiváló alakját, az igazságszolgáltatás egy kitűnőségét, egy szeretetreméltó kedves jó család erős oszlopát: Cseresnyés Sándort, a pécsi királyi ítélőtábla tanácselnökét.

Mindössze alig múlt el két éve, hogy városunk falai közé tette át otthonát, a rövid idő elég volt arra, hogy ismertsége mindenkiben rokonszenvet, tiszteletet s nagyrabecsülést keltsen.

A gyászos hír ma délután fél 3 órakor kelt szárnyra mindenfelé nagy megdöbbenést és mély részvétet keltve. Cseresnyés Sándor, a nagy, hatalmas, erőteljes férfiú, ki még hétfőn este a színkörben nézte az előadást, ma már nincs az élők sorában. A múlt héten vendége volt, *Navratzky* nagykanizssai törvényszéki bírónak a neje. Vendégével s családjával hétfőn este végignéztek a színkörben a „Szerencse gyermeke”-t, *Kalmár* Piroska jutalomjátékát. Mindannyian igen kellemesen töltötték az estét, igen jól érezték magukat. Előadás után fölmentek a „Nemzeti kávé ház”-ba. Cseresnyés Sándor itt egy kis fagyaltot fogyasztott el. Tinzenkét óra felé járt az idő, midőn szédülésről s

gyomorcsikarásról panaszkodott. Elhagyva a kávéházat, hazasiettek. Navratzkyné s a család már fönt voltak a lépcsőkön, Cseresnyés a kaput zárta be, egyszerre csak nagy zuhanás hallatszott. Neje, leánya Rózsika s Navratzkyné lesiettek a zuhanásra, megnézni, vajon mi történt. Cseresnyés Sándor elterülve feküdt a bezárt kapu előtt, tajtékzó ajakkal, hörögve. Képzeltető a rettenetes ijedelem, a nagy kétségbeesés. A nagy zajra s jajveszékelésre elősietett *Kletzár* Lajos törv. jegyző, ki a házban lakik s föllocsolták ájultságából a tanácselnököt. A mint magához tért összeszedve minden erejét fölment a lépcsőn. A hálósobában lefektették, miközben megérkezett *dr. Johan* orvos, kiért nyomban a katasztrófa után elküldtek. Az orvos rendelt valami gyógyszert s Cseresnyés Sándor ivott is belőle, de hajnali 3 óra után agóniába esett s azóta folyatatosan önkívületi állapotban volt halálának utolsó pillanatáig. *Dr. Pazsitzky* Ede is volt a betegnél, de már itt nem segíthetett az orvosi tudomány, a derék, jeles férfiúnak, ki még oly sokáig élhetett volna a bírói kar diszére, a társadalom javára s családja örömére, boldogságára: meg kellett halnia.

Cseresnyés Sándor született Makón, 53 éves, családos, ev. református vallásu. 2 leány 5 fiu atyja volt. Tanulmányait Nagyváradon végezte. 1863-ban a köz- és váltó ügyvédi vizsgát az akkori klasszifikáció szerint kitüntetéssel tette le. 1864-ben lépett a közszolgálat terére, a mikor a Bihar-megye szalontai járásában az akkori szolgabíró Sellei Sándor mellé (ki jelenleg a szegedi kir. ítélőtábla elnöke) esküdtnak neveztetett ki, ebbeli szolgálatát 1865 év végéig hűen és pontosan teljesítette. Szilágy József jelenlegi koronaőr, mint ez időtájbeli Biharmegye főispánja, majd Tisza Lajos főispán mellett, mint ezek titkára 1868-án május haváig működött. Ekkor Biharmegye közgyűlésén egyhangulag a szalontai járás szolgabírájának megválasztatott és e hivatalt 1871. év végéig viselte, a midőn a szalontai királyi járás bírósághoz járásbírónak neveztetett ki. Itt ügyessége és tapintatos, erélyes működése annyira föltűnt, hogy 1875-ik év végén törvényszéki bírói minőségben egy bonyolódott és az országban nagy port fölvert bűnügyben, t.i. a lugosi és karánsebesi egyesült takarékpénztáraknak, tisztviselői sikkasztása által előidézett bukásában, mint vizsgálóbíró küldetett ki, mely bűnügyben a vizsgálatot nagy ügyességgel, kitartással vitte, úgy, hogy már 1876-ik év május havában missióját teljesen bevégezte. Ennek elismeréséül a kormány 1876-ban

Debreczenbe mint mint törvényszéki bírót helyezte át, hol 1885 év ápril hó végéig működött. Innen Nagy-Kanizsára nevezett ki törvényszéki elnökké. Honnan 1891. év tavaszán a pécsi kir. ítélőtáblához jött, mint tanácselnök.

Egész életét példás szorgalom, ritka becsületesség jellemzi. A bírói karnak mindenkor kiváló diszére vált alapos tanulmányával, munkakedvével s munkaerejével, higgadtságával s rendkívüli igazságérzekével, judiciumával. Csendes, komoly, de kedves és szeretetremélő férfiú volt. Nem a bőbeszédűség, hanem a tettek embere. Nem játszott nagy szerepet, kerülte a fényt, pompát, az egyszerűség embere volt; de azért részt vett a társadalom minden szép, jó, nemes irányu mozgalmában. A pécsi református hitközség neki köszönheti önállóságát. Ő volt az, aki a pécsi reformátusok ügyeit rendezve, keresztülvitte, hogy a lutheránusoktól elszakadva különálló hitközséget alakítottak. Van most külön imaházuk, lelkészük.

Cseresnyés Sándor nagy veszteség a kir. táblára, nagy városunk társadalmára, de legeslegnagyobb a gyászsujtotta családra, mely most fájó könnyeivel öntözi a sötét ravatal hervadó koszoruit, melyeket az őszinte szívből fakadó részvét helyezett oda.

Az Isten adta, az Isten el is vette! A halál a Mindenható örök rendelése: bár mély fájdalommal, sebzett szívvel, de a hit balzsamával gyógyítva a sajgó sebeket, vigasztalódva a részvét melegénél - meg kell nyugodni a végzetben! Legyen áldott az elhunyt édesfájó emléke!

*

A mélyen sujtott család a következő gyászjelentést adta ki:

Özv. felső-eöri Cseresnyés Sándorné, sz. Kenyeres Teréz úgy a maga, mint gyermekei: Emil, Etelka és férje Peitler Imre, Rózsi, Géza, Sándor, Andor és Jenő, valamint a kiterjedt rokonság nevében is fájdalommal tudatja, hogy az odaadoan szerető hitestárs, a páratlan jóságú édesapa, a leggondosabb nagypapa *felső-eöri Cseresnyés Sándor* pécsi kir. ítélőtáblai tanácselnök, a tolnai ref. egyházmegye tanácsbírája, a pécsi ev. ref. egyház megye főgondnoka 1893. évi július hó 5-én délután fél 2 órakor, életének 54-ik, boldog házasságának 25-ik évében jobb létre szenderült. A kedves halott földi részei 1893. július hó 7-éndél után 5 órakor tétetnek a pécs-budai közsirkertben az ev. református egyház szertartása szerint örök nyugalomra. Pécs, 1893. július hó 5-én. Béke poraival! (1893. július 6.)

A királyi tábla gyászjelentése. A pécsi királyi ítélő-táblamély fájdalommal jelenti felejtethetetlen tanácselnökének, méltóságos felső-eöri Cseresnyés Sándor urnak, tevékeny élete 54. évében folyó évi július hó 5. napján történt gyászszos elhunytát. A temetés az Anna-utczai házból folyó hó 7. napján délután 5 órakor lesz. Pécssett, 1893. évi július hó 6. napján. Béke poraira! (1893. július 7.)

Cseresnyés Sándor temetése. Ma tették örök nyugalomra Cseresnyés Sándor kir. táblai tanácselnököt a város közönségének nagy részvéte mellett. Az egyházi szertartást Papp Zsigmond reformátur h. lelkész végezte. Szívet s lelket egyaránt megindító halotti beszéde nagy hatást keltett. A gyászmenetben részt vettek városunk notabilitásai, az egyes hatóságok és az ügyvédi kar. A katonaság is képviselve volt. Ott láttuk Rózsa Bertalan tábornokot, Schlipenbach és Corti ezredeseket és a honvédség tisztjeit. A koszorukat a halottas kocsi előtt külön kocsi vitte, ezenkívül a koporsó is, a halottas kocsi is tele volt diszes koszorukkal. A nagykanizsaiak küldöttségileg rótták le a végtisztességet, melylyel törvényszékük egykori elnöke iránt tartoztak. A küldöttségben résztvett: Návrátsky Lajos, dr. Szücs Miklós trvszéki bírák, Oszteerhuber László járásbíró, Bogyay Ödön kir. alügyész, dr. Benczik Ferencz, Györffy János, dr. Rotschild Jakab, Sebestyén János, dr. Schwartz Adolf, dr. Fried Ödön ügyvéd és Seregély Dezső reform. lelkész. (1893. július 8.)